

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»**

**ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΑΡΓΥΡΩΣ – ΣΟΦΙΑΣ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ**

(Α.Μ.: 101220183006)

**Θέμα: «Η Γερμανική Κατοχή στην Καλαμάτα (Σεπτ. 1943-Σεπτ. 1944):
Όψεις της καθημερινής ζωής»**

Γερμανοί στρατιώτες σε κεντρικό δρόμο της Καλαμάτας

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης

Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2020

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	4

Α΄ Μέρος

Η Καλαμάτα το α΄ μισό του 20^{ου} αι.

1. Οικονομία και Κοινωνία.....	6
2. Εκπαίδευση.....	17
3. Κοσμική Κίνηση – Ψυχαγωγία.....	25

Β΄ Μέρος

Η Δεύτερη Γερμανική Κατοχή στην Καλαμάτα

Α΄ Κεφάλαιο

Η διοίκηση, η οικονομία και η κοινωνία

1.1. Η διοίκηση: Οι ελληνικές και οι γερμανικές αρχές.....	30
1.2. Η οικονομία.....	35
1.3. Η κοινωνία.....	43

Β΄ Κεφάλαιο

Παιδεία και Πολιτισμός

2.1. Η εκπαίδευση.....	46
2.2. Η πνευματική κίνηση.....	50

Γ΄ Κεφάλαιο

Η καθημερινή ζωή

3.1. Η καθημερινότητα στην πόλη.....	53
3.2. Ο επισιτισμός.....	55
3.3. Ψυχαγωγία – Διασκέδαση – Αθλητισμός.....	62

Δ' Κεφάλαιο

Η καθημερινότητα του πολέμου

4.1. Η αντιστασιακή δράση στην πόλη της Καλαμάτας.....	68
4.2. Τα αντίποινα των Γερμανών.....	75
4.3. Τα Τάγματα Ασφαλείας.....	79
Επίλογος.....	85
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	87
Περίληψη.....	91

Πρόλογος

Το αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η δεύτερη γερμανική κατοχή της Καλαμάτας και συγκεκριμένα οι όψεις της καθημερινότητας των κατοίκων.

Το περιεχόμενο της εργασίας αφορά στην αποτύπωση των όψεων της καθημερινής ζωής στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα κατά το χρονικό διάστημα από το Σεπτέμβριο του 1943, όταν οι Γερμανοί ανακατέλαβαν την Καλαμάτα μετά την ιταλική συνθηκολόγηση και την αποχώρηση του ιταλικού στρατού από την Πελοπόννησο, ως το Σεπτέμβριο του 1944, όταν τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής αποχωρούν οριστικά από την Ελλάδα αρχής γενομένης από την Καλαμάτα.

Η επιλογή του θέματος εκπορεύτηκε από το ιδιαίτερο επιστημονικό μου ενδιαφέρον για την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και από την ανάγκη μου να κατανοήσω το πρόσφατο παρελθόν της πόλης, η οποία με φιλοξενεί τα τελευταία δεκαέξι χρόνια και έκτοτε «στεγάζει» την προσωπική και επαγγελματική του ζωή.

Βέβαια, στην πορεία της έρευνας και της συγγραφής της εργασίας αυτής πολύτιμη στάθηκε ο βοήθεια πολλών ανθρώπων, τους οποίους θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά. Πρώτα απ' όλα ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Καθηγητή του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και «ψυχή» του ΠΜΣ «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: Νέες θεωρήσεις και προοπτικές», κ. Θανάση Χρήστου, για την πολύτιμη βοήθειά του σε όλο το διάστημα των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Ακολούθως, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλο το επιστημονικό και διοικητικό προσωπικό των ΓΑΚ Μεσσηνίας, της Λαϊκής Βιβλιοθήκης και της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Καλαμάτας. Τέλος, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στο δημοσιογράφο και άοκνο μελετητή της ιστορίας κ. Ηλία Μπιτσάνη για τις συμβουλές του, στο δημοσιογράφο κ. Βασίλη Μπακόπουλο για τη ευγενική παραχώρηση του βιβλίου – μαρτυρία του πατέρα του Γ. Μπακόπουλου, καθώς και το δικηγόρο Καλαμάτας κ. Φώτη Φουρτούνη, για την παραχώρηση πολύτιμης και σπάνιας βιβλιογραφίας με προσωπικές μαρτυρίες και απομνημονεύματα ανθρώπων που έζησαν και έδρασαν τα χρόνια της κατοχής.

Εισαγωγή

Η γερμανική κατοχή στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα είναι ένα θέμα που έχει απασχολήσει αρκετά τους μελετητές της τοπικής ιστορίας της Καλαμάτας. Κυρίως έχουν ερευνήσει τα θέματα της γερμανικής διοίκησης, τις ενέργειες αντίστασης που έλαβαν χώρα στην Καλαμάτα και γενικότερα στη Μεσσηνία, τα αντίποινα των Γερμανών σε αυτές, ενώ ιδιαίτερα προσφιλές ήταν το θέμα του εμφυλίου πολέμου στη Μεσσηνία. Οι βιβλιογραφικές αυτές αναφορές κινούνται στα πλαίσια της μη ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας από μελετητές και ιστοριοδίφες, ενώ πλείστα είναι και τα δημοσιεύματα στο τοπικό τύπο, τα οποία όμως είναι κυρίως επετειακού χαρακτήρα.

Ως εκ τούτου, παρατηρείται ένα ακαδημαϊκό βιβλιογραφικό κενό, που να αφορά στην περιγραφή της καθημερινότητας στην υπό γερμανική κατοχή Καλαμάτα. Η παιδεία, η υγεία, η οικονομική ζωή, η κοινωνική ζωή, ακόμα και οι διατροφικές συνήθειες είναι όψεις της καθημερινότητας, οι οποίες παραμένουν άγνωστες. Ταυτόχρονα, αποτελούν ένα ερευνητικά παρθένο έδαφος, που κεντρίζει το ενδιαφέρον του επιστήμονα.

Πολύτιμοι βοηθοί του ιστορικού, προκειμένου να φωτίσει αυτές τις πτυχές της γερμανικής κατοχής είναι τα ιστορικά τεκμήρια και αρχεία καθώς και οι προσωπικές μαρτυρίες. Τα ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Μεσσηνίας στην Καλαμάτα είχαν δυστυχώς περιορισμένα αρχεία που αφορούσαν τη θεματική της παρούσας εργασίας. Τα Πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου Καλαμάτας και μερικά μαθητολόγια από εκπαιδευτικά ιδρύματα της Καλαμάτας αποτελούσαν τις βασικές αρχειακές πηγές. Πολύτιμη όσο και πλούσια πηγή αποδείχθηκε ο τοπικός τύπος, κυρίως οι εφημερίδες *Θάρρος* και *Σημαία*, οι οποίες βρίσκονται στη διάθεση του μελετητή στη Λαϊκή Βιβλιοθήκη της Καλαμάτας. Τέλος, οι προσωπικές ιστορίες Καλαματιανών με τη μορφή μαρτυριών και απομνημονευμάτων αποτελούν μοναδικές και αναξιοποίητες ακόμα πηγές, ώστε να αποτυπωθεί με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια η καθημερινή ζωή στην Καλαμάτα της γερμανικής κατοχής.

Η παρούσα εργασία διαρθρώνεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος επιχειρείται να αποτυπωθεί η οικονομική, κοινωνική, πολιτική και καθημερινή ζωή της Μεσσηνιακής πρωτεύουσας το πρώτο μισό του 20^{ου} αι., ώστε να καταδειχθεί στον αναγνώστη η κληρονομιά της πόλης, η οποία εν πολλοίς καθόρισε και τη μοίρα της κατά τη διάρκεια της κατοχής. Στο δεύτερο μέρος καταγράφονται οι όψεις της

καθημερινής ζωής στην υπό γερμανική κατοχή Καλαμάτα μέσα από την οικονομική ζωή, την εκπαίδευση, την πολιτιστική ζωή, τις κοινωνικές σχέσεις, την καθημερινότητα αλλά και τις σχέσεις του ντόπιου πληθυσμού με τον κατακτητή και τους συνεργάτες του. Σε κάθε υποενότητα του παρόντος πονήματος σκιαγραφείται πρώτα το ευρύτερο πλαίσιο που επικρατεί γενικά στην Ελλάδα και στη συνέχεια παρουσιάζονται οι ειδικές παράμετροι, που αφορούν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα.

Α΄ Μέρος

Η Καλαμάτα το α΄ μισό του 20^{ου} αι.

1. Οικονομία και Κοινωνία

Η αυγή του 20^{ου} αι. βρίσκει την Καλαμάτα σε μια πολύ ευοίωνη πορεία. Ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αι. ήταν μια ανθηρή οικονομικά πόλη. Σύμφωνα με την επίσημη απογραφή του Υπουργείου Εσωτερικών του 1860¹ στην Καλαμάτα έχουν καταγραφεί 108 μικροέμποροι, 86 μεγαλέμποροι, 225 κτηματίαι, 800 βιομήχανοι². Ταυτόχρονα με την κατασκευή του λιμανιού, που ολοκληρώθηκε το 1901, η εμπορική κίνηση στην πόλη εκτοξεύτηκε. Εκατοντάδες πλοία αναχωρούν από το λιμάνι της Καλαμάτας προς το εξωτερικό, την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, την Τεργέστη μεταφέροντας τα προϊόντα της μεσσηνιακής γης, λάδι, σταφίδα, σύκα, μετάξι³ δίνοντας στην πόλη το προσωνύμιο «Μασσαλία του Μοριά». Η σταφιδική κρίση των αρχών του 20^{ου} αι. έπληξε βέβαια και τη μεσσηνιακή πρωτεύουσα χωρίς όμως να λάβει την έκταση που είχε σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου, κυρίως στη ΒΔ Αχαΐα και την Ηλεία. Η μαζική μετανάστευση πολλών Μεσσήνιων και Μανιατών προς την Αμερική πρόσφερε μια διέξοδο στα προβλήματα που προκάλεσε η σταφιδική κρίση όχι μόνο λόγω της «απαλλαγής» της Καλαμάτας από το πλήθος των άνεργων πια καλλιεργητών αλλά κυρίως λόγω των πολύτιμων εμβασμάτων που κατέφθαναν στη Μεσσηνία από τους ξενιτεμένους. Η ελπίδα μιας καλύτερης ζωής έσπρωχνε πολλούς Μεσσήνιους αλλά και κατοίκους γειτονικών νομών στο λιμάνι της Καλαμάτας, όπου τα γραφεία μεταναστεύσεων έδιναν πολύτιμες «οδηγίες δια τους εις Αμερικήν μεταβαίνοντες»⁴. Παράλληλα, η ίδρυση της Σταφιδικής Τράπεζας και αργότερα της Προνομιούχου Α.Ε. συνέβαλαν και αυτές με τη σειρά τους στην άμβλυνση των επιπτώσεων του σταφιδικού ζητήματος⁵.

Το μεταναστευτικό κύμα προς την Αμερική περιορίστηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1920 λόγω των περιοριστικών μεταναστευτικών μέτρων που θέσπισε η Αμερική. Παρόλα αυτά όμως, τα μεταναστευτικά πρακτορεία εφηύραν τη

¹ Μ. Χατζηγιάννου, «Καλαματιανοί έμποροι», στην: *Καθημερινή*, 19.11.2001

² Με το όρο αυτό προφανώς χαρακτηρίζονται οι βιοτέχνες της πόλης, κυρίως απασχολούνταν στην επεξεργασία αγροτικών προϊόντων και του μεταξίου.

³ *eleftheriaonline.gr*, Π. Θέμελης, «Η Νεοελληνική Καλαμάτα», ημ. αν.: 5.11.1917

<https://eleftheriaonline.gr/local/politismos/history/item/137795-i-neoelliniki-kalamata>, ημ. προσβ. : 12.5.2020

⁴ Θ. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική*, Καλαμάτα 2003, τ. 1 σ. 53

⁵ Π. Κουμάντος, *Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα Καλαμάτας (1900-1960)*, Καλαμάτα 1997, σ. 9

μετανάστευση στην Αμερική μέσω του Καναδά. Επίσης, νέοι προορισμοί υπόσχονταν στους μετανάστες μια καλύτερη ζωή. Το 1928 η ναυτιλιακή εταιρία *Λούδ Σαμπούαδο Εξπρές Ν. Αμερικής* εγκαινίασε τη γραμμή Ελλάδα – Αργεντινή μεταφέροντας Έλληνες μετανάστες στη Λατινική Αμερική και προσφέροντάς τους εργασία προς τέσσερα δολάρια ημερησίως⁶. Έτσι, το ταξίδι προς τη Γη της Επαγγελίας γινόταν αυτοσκοπός και όνειρο ζωής για πολλούς Καλαματιανούς. Πολλά πρακτορεία «διαφήμιζαν» τόσο τις συνθήκες του ταξιδιού όσο και τις συνθήκες διαβίωσης στο Νέο Κόσμο. Μάλιστα, το 1930 έφταναν να εκδίδουν εισιτήρια επί πιστώσει υποθηκεύοντας ακίνητα των πελατών τους και παρακρατώντας τα ενοίκιά τους.

Βέβαια, η μετανάστευση χιλιάδων Καλαματιανών προκάλεσε μια άνευ προηγουμένου ερήμωση τόσο της πόλης όσο και της υπαίθρου, όπως μαρτυρούν τα δημοσιεύματα στον τύπο. «*Δαίμων καταστροφής και αποσύνθεσης*», «*Άρχοντες και αρχόμενοι, ζυπνάτε...*»⁷ επιδιώκουν να ανακόψουν το υπερπόντιο μεταναστευτικό ρεύμα. Ταυτόχρονα, όλο και συχνότερα βλέπουν το φως της δημοσιότητας μαρτυρίες μεταναστών σχετικά με τις άθλιες συνθήκες τόσο του ταξιδιού όσο και της ζωής στο Νέο Κόσμο.

Αν και σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο πάρθηκαν κάποιες πρωτοβουλίες, προκειμένου να περιοριστεί το μεταναστευτικό κύμα και η αφαίμαξη της ελληνικής υπαίθρου, εντούτοις οι τοπικοί πολιτικοί και οικονομικοί παράγοντες δεν φαίνεται να συμμερίζονται αυτές της ανησυχίες. Ο Δήμος Καλαμάτας δεν ασχολήθηκε ποτέ σοβαρά με το θέμα της μετανάστευσης, ενώ η εν Καλάμαις Αγροτική Τράπεζα θεωρούσε ως βασική αιτία του οικονομικού μαρασμού της πόλης το 1930 τον περιορισμό των εξ Αμερικής εμβασμάτων που έφταναν στην πόλη⁸. Μάλιστα, φορείς της πόλης για δεκαετίες επιδίωκαν να συμπεριληφθεί το λιμάνι της Καλαμάτας στους λιμένες μεταναστεύσεως μαζί με τον Πειραιά και την Πάτρα. Ήδη από το 1907 ο Εμπορικός και ο Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμάτας είχαν καταθέσει σχετικά υπομνήματα στη Βουλή στα πλαίσια συζήτησης για την υπερπόντια μετανάστευση, ενώ το 1921 με ενέργειες των βουλευτών Μεσσηνίας Νικ. Καλαντζάκου και Γ. Σχινά

⁶ Ιωάννης Δ. Σόλαρης, *Καλαμάτα 1830-1930: Το μεταβαλλόμενο πρόσωπο μιας επαρχιακής πόλεως από την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους ως την περίοδο του Μεσοπολέμου*, Καλαμάτα 2014, σ. 110

⁷ Θ. Μπρεδήμας, 2003, *ό. π.*, σ. 89-90

⁸ Θ. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική*, Καλαμάτα 2007, τ. 2, σ. 249

προς την κυβέρνηση Γούναρη τελικά χαρακτηρίστηκε ο λιμένας της Καλαμάτας ως μεταναστευτικός⁹.

Τα πρώτα χρόνια του 20^{ού} αι. η πόλη στηρίζεται οικονομικά στον πρωτογενή τομέα, κατέχοντας τις πρώτες θέσεις στην παραγωγή σιτηρών, σύκων, σταφίδας και ελαίων. Μάλιστα, αυτός ήταν που πυροδότησε την εμπορική έκρηξη της Καλαμάτας την περίοδο αυτή, καθώς αγροτικά ήταν τα προϊόντα που διακινούνταν από το λιμάνι της πόλης σε όλη την Ευρώπη και την Αμερική.

Η εμπορική – οικονομική ανάπτυξη της πόλης έφτασε στο απόγειό της τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ού} αι. με σημαντικά έργα υποδομής (τραμ, ηλεκτροφωτισμός, κατασκευή νέας αγοράς στην προκουμαία). Ειδικά το λιμάνι της Καλαμάτας πυροδότησε μια άνευ προηγουμένου οικονομική ανάπτυξη στην πόλη, καθώς αφενός εξυπηρετούσε το εμπόριο της Κεντρικής και Νότιας Πελοποννήσου αφετέρου συνέδεε τη Μεσσηνιακή πρωτεύουσα με τα μεγάλα εμπορικά κέντρα του εξωτερικού. Επίσης, το ελλιπές οδικό δίκτυο και η καθυστέρηση της ανάπτυξης του σιδηροδρόμου ενίσχυσαν το ρόλο της ναυτιλίας και της ναυσιπλοΐας στις συγκοινωνίες τοπικού χαρακτήρα. Έτσι, το 1906 ιδρύθηκε η Μεσσηνιακή, που με το ατμόπλοιο Λουκία εκτελούσε δρομολόγια προς την Ήλυια και τη Μάνη, ενώ το 1925 ατμόπλοια συνέδεαν την Καλαμάτα με το Πεταλίδι, την Κορώνη, τη Μεθώνη και την Πύλο¹⁰.

Επιπλέον, η ίδρυση το 1910 της «*Τράπεζας Ι.Φ. Κωστόπουλου*», που μετονομάστηκε σε «*Τράπεζα Καλαμών*»¹¹ εξασφάλισε την απαραίτητη ρευστότητα και χρηματοδότηση στην τοπική αγορά. Μάλιστα, το 1924 ίδρυσε υποκατάστημα στη Νέα Υόρκη, καθώς μεγάλων αριθμός Μεσσηνίων είχε εγκατασταθεί εκεί¹².

Συνεπώς, από εκείνη την περίοδο και εξής θα ιδρυθούν στην Καλαμάτα πλείστες βιομηχανίες, μεταξοϋφαντήρια, σαπωνοποιείες, ποτοποιεία, βυρσοδεψεία, αλευρόμυλοι¹³. Επιπλέον, τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ού} αι. ιδρύονται πολλές νέες επιχειρήσεις ή διευρύνεται η δραστηριότητα των ήδη υπαρχόντων. Η *Εταιρία Οίνου και Οινοπνευμάτων Ζάνου, Ρως & Σία*, οι κυλινδρόμυλοι Μεσσηνίας *Ευαγγελίστρια* και οι καπνοβιομηχανίες *Καρέλια*, *Δαμηλάτη*, *Σκιά*, *Τσιλιβή* και *Πτωχούλη* θα καταστήσουν την Καλαμάτα ένα ακμαίο εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο. Μερικές

⁹ Θ. Μπρεδήμας, *ό. π.*, τ. 2 σ. 149-150, 154-155

¹⁰ Ι. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 108

¹¹ Πρόκειται για τον πρόγονο της σημερινής ALPHA BANK

¹² Ι. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 98

¹³ Γ. Γιαξόγλου, «Βιομηχανικές & βιοτεχνικές εγκαταστάσεις στις αρχές του 20ου αιώνα στις πρωτεύουσες των νομών της Περιφέρειας Πελοποννήσου», στην Ημερίδα: «*Βιομηχανική κληρονομιά στην περιφέρεια Πελοποννήσου*», σ. 6-8

μάλιστα από αυτές διατηρήθηκαν για πολλές δεκαετίες, ενώ άλλες είναι ακμαίες μέχρι σήμερα, όπως τα ποτοποιεία ΚΑΛΛΙΚΟΥΝΗ και ΣΤΕΦΑΝΟΥΡΗ και φυσικά η καπνοβιομηχανία ΚΑΡΕΛΙΑ.

Ενδεικτικό της οικονομικής ανάπτυξης της Καλαμάτας αλλά και της εξωστρέφειας που διακατείχε την καλαματιανή κοινωνία των δύο πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αι. είναι και το πλήθος των Προξενείων που διατηρούσαν πολλές ευρωπαϊκές χώρες στην Καλαμάτα. Στις αρχές του 20^{ου} αι. περίφημο ήταν το Γαλλικό Προξενείο, το οποίο είχε και πολιτιστική-εκπαιδευτική δράση προσφέροντας μαθήματα Γαλλικών στους νεαρούς Καλαματιανούς. Το 1914 Προξενεία διατηρούσαν στην Καλαμάτα η Γαλλία, η Αγγλία, η Ισπανία, η Αυστροουγγαρία, το Βέλγιο, η Γερμανία, η Ιταλία, η Ολλανδία, η Ρωσία, η Σουηδία, η Νορβηγία και η Τουρκία. Το 1914 ο προξενικός πράκτορας της Αμερικής εν Καλάμαις, Ρίπλεϋ Γουϊλσον, προήχθη σε γενικό πρόξενο της Αμερικής στο Λονδίνο, ενώ στη θέση του διορίστηκε ο Καλαματιανός Σωτήριος Καραπατέας¹⁴.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και στη συνέχεια η περιπέτεια του Εθνικού Διχασμού και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ανέκοψαν την εντυπωσιακή για 40 χρόνια περίπου οικονομική εξέλιξη της πόλης και εγκαινίασαν μια μακρά περίοδο οικονομικής ύφεσης, άλλοτε ισχυρής άλλοτε πιο ήπιας, που θα καλύψει μια χρονική περίοδο είκοσι χρόνων, μέχρι την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο διπλασιασμός της Ελλάδας, που αυτοί επέφεραν, θα μειώσουν την οικονομική σημασία της Καλαμάτας στο νέο διευρυμένο εθνικό κορμό¹⁵. Στην Ελλάδα ενσωματώνονται νέα αστικά και οικονομικά κέντρα, όπως η Θεσσαλονίκη και τα Ιωάννινα, ενώ ακόμα και το κοινωνικό και πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας αλλάζει. Η Πελοπόννησος θα απωλέσει την πρωταγωνιστική θέση που κατείχε στην Παλαιά Ελλάδα και αντί να ηγείται των νέων οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων απλώς να τις παρακολουθεί.

Στη συνέχεια, ο Εθνικός Διχασμός επέτεινε το κλίμα οικονομικής αβεβαιότητας, ενώ το σχεδόν εμφυλιακό πολιτικό τοπίο δεν άφηνε κανένα περιθώριο για οικονομική και κοινωνική κανονικότητα. Ήδη από το 1914 με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αν και η Ελλάδα δεν είχε ακόμα συμμετάσχει ενεργά σε αυτόν, η Καλαμάτα είδε τις οικονομικές επιπτώσεις του πολέμου. Η Αυστροουγγαρία και η

¹⁴Ι. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 100

¹⁵Θ. Σακελλαρόπουλος, «Οικονομία και Κοινωνία στη Μεσσηνία τον 19^ο και 20^ο αι.», στο: *Μεσσηνία: Τόπος, χρόνος, άνθρωποι*, Αθήνα 2007

Γερμανία, που απορροφούσαν την μεγαλύτερη παραγωγή των μεσσηνιακών σύκων, άρχιζαν να ακυρώνουν τις παραγγελίες τους επιφέροντας μεγάλο οικονομικό πλήγμα στους παραγωγούς, οι οποίοι προκειμένου να ισοσκελίσουν κάπως την οικονομική ζημιά στράφηκαν προς την οινοπνευματοποίηση της παραγωγής τους¹⁶. Η οικονομική κρίση βάραινε έτι περισσότερο εξαιτίας του ναυτικού αποκλεισμού της Ν. Ελλάδας από τις δυνάμεις της Entente, προκειμένου να αναγκαστεί η Ελλάδα να συμμετάσχει στο πλευρό τους στο πόλεμο. Ο ναυτικός αποκλεισμός μηδένισε το εξαγωγικό εμπόριο της Καλαμάτας καταδικάζοντας την πόλη σε οικονομικό μαρασμό.

Για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης, άρχισε να στην Καλαμάτα η ιδέα της ίδρυσης αγροτικών συνεταιρισμών¹⁷, ώστε αφενός να προωθηθεί η εξαγωγή των μεσσηνιακών αγροτικών προϊόντων, της ελιάς των σύκων και της σταφίδας, και αφετέρου μέσω των εξαγωγών να επωφεληθούν οι παραγωγοί από τις τάσεις διεθνοποίησης της αγοράς και από την αυξανόμενη ζήτηση των προϊόντων αυτών από τη δυτικοευρωπαϊκή και αμερικάνικη αγορά. Παράλληλα, η συνεταιριστική κίνηση θα είχε και μια άλλη κατεύθυνση, εκείνη της καταπολέμησης της τοκογλυφίας και της αισχροκέρδειας εκ μέρους των μεγαλεμπόρων, δύο μάλιστα που δυνάστευαν τους αγρότες της περιοχής.

Η συνεταιριστική οργάνωση της αγροτικής παραγωγής δεν ήταν καινοτομία στην Καλαμάτα, καθώς από τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αι. παρατηρούνται πρώιμες συνεταιριστικές μορφές οικονομικής οργάνωσης, που αποτελούν τις πρώτες προσπάθειες συλλογικής διαχείρισης του τοπικού αγροτικού πλούτου. Η *Αλληλοβοηθητική Τράπεζα*, η *Αβία*, το *Μεσσηνιακόν Ταμειυτήριον*, ο *Δαφνών* και η *Βιομηχανική Εταιρία*, ο *Ερμής* συνιστούν τις παρθενικές απόπειρες ίδρυσης τραπεζικών ταμείων και πιστωτικών ιδρυμάτων κοινωφελούς χαρακτήρα, έχοντας μάλιστα ως πρότυπα αντίστοιχα ιδρύματα της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης.

Θεωρητικά ο αγροτικός συνεταιρισμός έχει τις ιδεολογικές του ρίζες στο γαλλικό σοσιαλισμό των αρχών του 19^{ου} αι., στην Ελλάδα όμως ήρθε το διαχειριστικό συνεταιριστικό υπόδειγμα της Γερμανίας. Φορείς αυτού μοντέλου ήταν οι Κοινωνιολόγοι του Αλ. Παπαναστασίου, οι περισσότεροι των οποίων είχαν σπουδάσει στη Γερμανία και είχαν δει από κοντά την ίδρυση των πρώτων συνεταιρισμών από

¹⁶ Αμ. Σκούρα, *Ο εμφύλιος Πόλεμος στη Μεσσηνία μέσα από τον Τύπο*, Αθήνα 2019, σ. 109

¹⁷ Κ. Μπρεγιάννη – Γ. Καρακατσιάνη, *Οικονομία και Κοινωνία στη Ν. Πελοπόννησο: Το παράδειγμα της οργάνωσης των αγροτικών συνεταιρισμών στη Μεσσηνία από τις αρχές του 20^{ου} αι. ως το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 4

τους Schuldge, Delitzh και Reiffeisen¹⁸. Μάλιστα, η καλλιέργεια της συνεταιριστικής ιδεολογίας οδήγησε στην ψήφιση του Ν. 601 του 1914¹⁹, που προέβλεπε τη δυνατότητα ίδρυσης αγροτικών συνεταιρισμών και καθόριζε το πλαίσιο ίδρυσης και λειτουργίας τους.

Στην Καλαμάτα οι ιδέες αυτές άρχισαν να παίρνουν σάρκα και οστά το 1912 με την πραγματοποίηση του πρώτου *Παμμεσσηνιακού Γεωργικού Συνεδρίου*, στο οποίο τέθηκε το ζήτημα των αγροτικών συνεταιρισμών σε πιο ρεαλιστική βάση, για να φτάσουμε στο 1917 στην πανηγυρική ίδρυση της *Ενώσεως Γεωργικών Συνεταιρισμών Καλαμών*, της δεύτερης στην Ελλάδα²⁰, καταδεικνύοντας την πρωτοπορία της Πελοποννήσου στον τομέα αυτό. Την επόμενη χρονιά ιδρύθηκε το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο της πόλης, ενώ το 1921 διοργανώθηκε το πρώτο ελαιοκομικό συνέδριο στην πόλη, ένα γεγονός που προβλήθηκε ιδιαίτερα από τον τοπικό τύπο και κέρδισε το ενδιαφέρον πολλών ελαιοπαραγωγών. Σταδιακά άρχισε να εγκαταλείπεται η μονοκαλλιέργεια της σταφίδας και οι αγρότες στράφηκαν προς νέα προϊόντα, όπως τον καπνό και το ρύζι, η καλλιέργεια του οποίου άρχισε πειραματικά το 1919 με 5 στρέμματα, για να φτάσει στα 4.300 στρέμματα το 1938²¹.

Η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και η άφιξη εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων στην Ελλάδα άλλαξε εκ βάθρων την οικονομική, πολιτική και κοινωνική φυσιογνωμία της Ελλάδας και φυσικά δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη και η Καλαμάτα.

Αν και η Καλαμάτα δεν έγινε ποτέ μια αμιγής προσφυγούπολη, εντούτοις λειτούργησε συχνά ως ένας ενδιάμεσος σταθμός στις μετακινήσεις των προσφύγων. Σε πρώτο περιορισμένο προσφυγικό κύμα των ετών 1914-16, που μετρούσε 485 άτομα προστέθηκαν οι προσφυγικές ροές του 1922 ανεβάζοντας το αριθμό των προσφύγων στη Μεσσηνία μετά τη Συνθήκη της Λοζάνης στους 9.323, πολλοί από τους οποίους όμως τελικά αποκαταστάθηκαν σε άλλες περιοχές²².

Από τα δημοσιεύματα του τοπικού τύπου προκύπτει ότι αρχικά δεν προκλήθηκαν σοβαρές αναταραχές με την άφιξη των πρώτων προσφύγων. Αντιθέτως, η ύπαρξη επιπλέον εργατικού δυναμικού, το οποίο όχι μόνο ήταν εξειδικευμένο αλλά

¹⁸ Κ. Μπρεγιάννη – Γ. Καρακατσιάνη, *ό. π.*, σ. 4

¹⁹ Κ. Μπρεγιάννη – Γ. Καρακατσιάνη, *ό. π.*, σ. 2

²⁰ Η πρώτη Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών ιδρύθηκε στην Ηλεία.

²¹ Αμ. Ηρ. Σκούρα, *ό. π.*, σ. 111

²² Αν. Μηλίτση-Νίκα, Χρ. Θεοφανοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας από το Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Μεσσηνίας*, Καλαμάτα 2008, σ. 51

ήταν και εξοικειωμένο με πιο προηγμένες μορφές και πρακτικές οικονομικής δραστηριότητας, αποτελούσε μια καλοδεχούμενο τονωτική ένεση της τοπικής οικονομίας, η οποία για αρκετά χρόνια βρισκόταν σε ύφεση.

Γρήγορα όμως και καθώς η οικονομική ύφεση συνεχιζόταν, το πλήγμα στην παραγωγική δομή της Καλαμάτας ήταν βαρύ. Η οικονομική κρίση του 1929 επιδείνωσε μια ήδη τεταμένη κατάσταση. Οι εξαγωγές καπνού που ουσιαστικά είχαν αντικαταστήσει τη σταφίδα ως το κύριο εξαγωγίμο προϊόν της Καλαμάτας μειώθηκαν δραστικά λόγω της διεθνούς οικονομικής κρίσης. Η Γερμανία, που αποτελούσε τον κυριότερο εισαγωγέα των μεσσηνιακών αγροτικών προϊόντων βίωνε και εκείνη μια σκληρή οικονομική πραγματικότητα. Ταυτόχρονα, η τιμή και στα άλλα αγροτικά προϊόντα όπως το λάδι και η σταφίδα μειώθηκε δραματικά, ενώ τόνοι μεταξιού, οίνου και σύκων παρέμεναν απούλητοι, με τους παραγωγούς συχνά να προτιμούν να τα πετάξουν παρά να τα διαθέσουν σε εξευτελιστικές τιμές.

Παράλληλα, η οικονομική ζωή της Καλαμάτας και κυρίως της πέριξ αυτής υπαίθρου ήταν συχνά έρμαιο των κακών καιρικών συνθηκών και των ανύπαρκτων αντιπλημμυρικών υποδομών. Η υπερχειλίση του Νέδοντα το 1924 προκάλεσε εκτεταμένες καταστροφές στην πόλη, ενώ συχνά καταρρακτώδεις βροχές και υπερχειλίσεις ποταμών και χειμάρρων μετέτρεπαν τον εύφορο μεσσηνιακό κάμπο σε λίμνη προκαλώντας την οικονομική καταστροφή ολόκληρου του νομού.

Η κρίση στον αγροτικό τομέα συμπαρέσυρε και το δευτερογενή τομέα της οικονομίας. Πολλές επιχειρήσεις χρεωκόπησαν, η ανεργία εκτοξεύτηκε σε δυσθεώρητα ύψη και πολλές τράπεζες κατέρρευσαν αδυνατώντας να επιστρέψουν τα χρήματα των καταθετών τους. *«Έφθασαν οι έμποροι και οι επαγγελματίαι να μη δύνανται ούτε τα ενοίκια ούτε τους μισθούς των υπαλλήλων των να πληρώσουν. Που θα καταλήξει η τρομερά και συνήθης αυτή απραξία;»* αναρωτιέται ο συντάκτης τοπικής εφημερίδας²³.

Ταυτόχρονα, η αστική τάξη της πόλης θα βρεθεί απότομα σε μια καινούρια φάση. Οι συνέπειες των συνεχών πολέμων, οι κραδασμοί της Μικρασιατικής Καταστροφής, η οικονομική αθλιότητα των ευρύτερων μαζών και οι διεθνείς επιρροές έχουν ως αποτέλεσμα την αυτοσυνειδητοποίηση των εργατών και τη γιγάντωση της συνδικαλιστικής δράσης και οργάνωσης, που στο όνομα των συμφερόντων της

---

²³ Εφημ. *Σημαία*, 13.3.1930

εργατικής τάξης, θα αμφισβητήσει εκ βάθρων την δομή της κοινωνίας και κυρίως την ηγετική θέση της αστικής τάξης σε αυτή.

Η άφιξη των προσφύγων ανέτρεψε τις ισορροπίες στον εργατικό κόσμο της Καλαμάτας. Και αυτό γιατί η εγκατάστασή τους είχε δημιουργήσει ένα «εφεδρικό» απόθεμα εργατικού δυναμικού, που αφενός ήταν συνδικαλιστικά ανένταχτοι και αφετέρου αποτελούσαν πολύ φθηνότερα από τους ντόπιους εργατικά χέρια. Μάλιστα, σε δεύτερο χρόνο, για να συντονίσουν τις ενέργειές τους, οι πρόσφυγες ίδρυσαν τον Ιανουάριο του 1923 τον Κεντρικό Σύλλογο *Αλληλοβοήθειας Προσφύγων του νομού Μεσσηνίας*²⁴.

Στο μεταξύ η Ελλάδα συγκλονίζεται από τη μεγάλη πανελλαδική απεργία του Αυγούστου του 1922, που κατεστάλη βίαια και αιματηρά από την επαναστατική κυβέρνηση του Πλαστήρα. Στο απεργιακό αυτό αγώνα έλαβαν μέρος τα Σωματεία Εργατών Θαλάσσης και Οينوπνευματεργατών Καλαμάτας, τα οποία διαλύθηκαν, για να ανασυσταθούν λίγους μήνες αργότερα, το Νοέμβριο του 1923. Μάλιστα, ο Πλαστήρας έδωσε ιδιαίτερη σημασία στο εργατικό κίνημα της Καλαμάτας, γιατί ένας εκ των ηγετών του αντεπαναστατικού κινήματος που εκδηλώθηκε τον Οκτώβριο του 1923, ήταν ο Μεσσήνιος Παναγιώτης Γαργαλίδης, ο οποίος ετύγχανε μεγάλης λαϊκής αποδοχής στην Καλαμάτα και επιπλέον πλαισιωνόταν από πλείστους Μεσσήνιους αξιωματικούς.

Το περίφημο «Ιδιώνυμο» της κυβέρνησης Βενιζέλου έριξε βαριά τη σκιά του και στο συνδικαλιστικό κίνημα της Καλαμάτας. Πολλά πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια συνδικαλιστικά όργανα διαλύθηκαν, ενεργοί συνδικαλιστές φυλακίστηκαν και πολλοί συνάδελφοί τους της αριστεράς εκδιώχθηκαν. Οι διαδικασίες που προβλέπονταν στο Ιδιώνυμο για την κήρυξη της απεργίας ουσιαστικά αχρήστευαν τον απεργιακό δικαίωμα, με αποτέλεσμα για τα τρία χρόνια οι απεργίες στην Καλαμάτα να είναι άγνωστες.

Το πλήγμα στο εργατικό – συνδικαλιστικό κίνημα της Καλαμάτας έγινε ακόμα πιο ισχυρό το 1930 με την εκ νέου διάσπαση του ΕΚΚ και τη δημιουργία των *Ανεξαρτήτων Εργατικών Συνδικάτων* (ΑΕΣ) υπό τον πρώην πρόεδρο του ΕΚΚ, Ι. Τουμπόπουλο. Το μικρόβιο της διάσπασης έφτασε και στη βάση του κινήματος με το Σωματείο Λιμενεργατών να χωρίζεται στα δύο, ενώ και στο ΕΚΚ οι κομματικές αντιπαραθέσεις κυριαρχούσαν. Το μόνο ενθαρρυντικό στοιχείο ήταν η ίδρυση του

²⁴ ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, *Προσφυγικοί Συννοικισμοί Καλαμάτας – Μεσσηνίας*, σ. 90

Γραφείου Εργασίας Καλαμάτας. Τέτοια γραφεία ιδρύθηκαν στις πιο ακμαίες βιομηχανικές πόλεις της Ελλάδας, καθώς η κυβέρνηση Βενιζέλου φοβόταν ότι η εξαθλίωση και η καταπίεση της εργατικής τάξης ήταν ένα καζάνι που βράζει και εν δυνάμει θα την οδηγούσε προς πιο αριστερές και ριζοσπαστικές πολιτικές επιλογές.

Στην αρχή του 1934 τα κοινωνικά κινήματα στην Ελλάδα βρίσκονται σε μεγάλη κινητικότητα. Η Αθήνα συγκλονίζεται από μαζικές απεργίες κατά της εταιρίας ηλεκτροδότησης ΠΑΟΥΕΡ, οι μεταλλωρύχοι απεργούν στον Λαύριο, ενώ στις Σέρρες και στη Θεσσαλονίκη εργάτες καταλαμβάνουν δημόσιες υπηρεσίες. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο η πόλη της Καλαμάτας δίνει τα δικό της φόρο αίματος στους εργατικούς αγώνες της Ελλάδας με αφορμή το λιμενεργατικό ζήτημα, το οποίο είχε αρχίσει δύο χρόνια νωρίτερα. Τον Οκτώβριο του 1932 και σφραγίστηκε με αίμα στις 9 Μαΐου 1934. Μερικούς μήνες αργότερα, τον Αύγουστο του 1934, μια συγκέντρωση σταφιδοπαραγωγών στην Καλαμάτα εξελίχθηκε σε ένοπλη σύγκρουση με τη Χωροφυλακή και πυροδότησε δυναμικές κινητοποιήσεις σε όλη τη δυτική Πελοπόννησο, ενώ ένα χρόνο αργότερα, το Αύγουστο του 1935 επεισοδιακά συλλαλητήρια συντάραξαν όλη τη Μεσσηνία και οδήγησαν στην επιβολή στρατιωτικού νόμου. Με την κήρυξη της Δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου οι αναταραχές σταμάτησαν και η κατάσταση εξομαλύνθηκε. Παρόλα αυτά όμως, άρχισε αμέσως από το μεταξικό καθεστώς η στοχοποίηση των πρωτεργατών των εργατικών κινητοποιήσεων και το πολύ σχολαστικό φακέλωμα όσων πρωταγωνίστησαν κυρίως στα γεγονότα του 1935.

Είναι, επίσης, αξιοσημείωτο όσο και ενδεικτικό το γεγονός ότι όλη αυτή η εργατική και συνδικαλιστική κινητικότητα και μαχητικότητα λαμβάνει χώρα σε μια περιοχή που εθεωρείτο και πράγματι ήταν προπύργιο των συντηρητικών και του Λαϊκού Κόμματος.

Ήδη από την περίοδο του Εθνικού Διχασμού η Καλαμάτα είχε δώσει στα αντιβενιζελικά της διαπιστευτήρια. Στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 στο Νομό Μεσσηνίας εκλέχθηκαν όλοι οι υποψήφιοι της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης και κανένας υποψήφιος των Φιλελευθέρων²⁵. Λίγους μήνες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, όταν η επαναστατική κυβέρνηση των Πλαστήρα-Γονατά προκήρυξε εκλογές το Δεκέμβριο του 1923, στη Μεσσηνία οι Φιλελεύθεροι κατέκτησαν την πλειοψηφία των εδρών, γεγονός που εξηγείται από το μεγάλο αριθμό ψηφοφόρων – προσφύγων που

---

²⁵ Εφημ. *Σκριπτ*, 4.11.1920

είχαν εγκατασταθεί στο νομό²⁶. Ακόμα και στις εκλογές του 1928, όπου το Κόμμα των Φιλελευθέρων επικράτησε με μεγάλη πλειοψηφία, στη Μεσσηνία επικράτησε οριακά. Οι εκλογές του 1932 διεξήχθησαν σε κλίμα πρωτοφανούς πόλωσης και έντασης. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της προεκλογική περιόδου του Υπ. Εθνικής Οικονομίας του Βενιζέλου, Στ. Κωστόπουλου, από τα βίαια επεισόδια έχασε τη ζωή του ένας άνθρωπος και τραυματίστηκε βαριά άλλος ένας²⁷. Σημαντικό ρόλο στην ήττα των Φιλελευθέρων στη Μεσσηνία έπαιξε σαφώς και ο αντιβενιζελικός προσανατολισμός της συντριπτικής πλειοψηφίας του τοπικού τύπου. Τα επόμενα χρόνια αποτέλεσαν μια μακρά περίοδο πολιτικής αστάθειας και όξυνσης των πολιτικών παθών και φυσικά η Μεσσηνία δεν αποτελούσε εξαίρεση.

Εκείνο που αναδείχθηκε ξεκάθαρα την περίοδο αυτή ήταν πέραν του συντηρητικού και ο φιλομοναρχικός χαρακτήρας της Μεσσηνίας και της Καλαμάτας ειδικότερα. Στο δημοψήφισμα του 1935 για την επαναφορά της βασιλείας σε σύνολο 59.087 ψηφοφόρων υπέρ της παλινόρθωσης της βασιλείας ψήφισαν οι 58.489 Μεσσήνιοι ψηφοφόροι. Αν και, όπως αποδείχθηκε εκ των υστέρων, ο θρίαμβος των μοναρχικών ήταν αποτέλεσμα βίας και νοθείας, εντούτοις δεν αναιρείται η κυριαρχία των βασιλοφρόνων στη Μεσσηνία. Στις τελευταίες εκλογές πριν την κατοχή, τον Ιανουάριο του 1936 επιβεβαιώθηκε ο συντηρητικός προσανατολισμός των Μεσσηνίων, οι οποίοι έδωσαν την πλειοψηφία στο δεξιό συνασπισμό του Κονδύλη, ενώ συνολικά το αντιβενιζελικό στρατόπεδο έλαβε το 66,61% των ψήφων²⁸.

Η Αριστερά είχε σαφώς περιορισμένη επιρροή στη Μεσσηνία, ιδιαίτερα στις αρχές τις δεκαετίας του 1930. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι στις δημοτικές εκλογές του 1929 το Ενιαίο Μέτωπο (ΚΚΕ) στην επαρχία της Καλαμάτας κατέβασε μόνον έναν υποψήφιο. Μόνο στους σταφιδοπαραγωγούς, από τον εργατικό κόσμο, μπόρεσε το ΚΚΕ να αυξήσει κάπως την επιρροή του, ενώ μέσα στην πόλη της Καλαμάτας μεγαλύτερα ερείσματα είχε στο Σωματείο των Φορτοεκφορτωτών του λιμανιού, το οποίο εξάλλου επωμίστηκε και το μεγαλύτερο βάρος των εργατικών αγώνων της πόλης. Στις βουλευτικές εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1932 το Ενιαίο

---

²⁶ Το ΚΚΕ μέσω του Ριζοσπάστη κατήγγειλε εκτεταμένη νοθεία και παρατυπίες κατά την εκλογική διαδικασία

²⁷ Αμ. Ηρ. Σκούρα, *ό. π.*, σ. 124-125

²⁸ Αμ. Ηρ. Σκούρα, *ό. π.*, σ. 129

Μέτωπο έλαβε 541 μόλις ψήφους²⁹, όταν το Λαϊκό Κόμμα που πλειοψήφησε συγκέντρωσε 22.847 ψήφους³⁰.

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στο Αγροτικό Κόμμα, το οποίο βρίσκεται στο επίκεντρο των πολιτικών πραγμάτων στη Μεσσηνία κυρίως λόγω των ανέλπιστα υψηλών εκλογικών ποσοστών, που πετυχαίνει. Στις εκλογές του 1932 έρχεται τρίτο στη Μεσσηνία με 5.364 ψήφους και εκλέγει βουλευτή μια εμβληματική όσο και τραγική προσωπικότητα των αγροτικών κινητοποιήσεων στη Μεσσηνία, το Λούλη Τσικλητήρα³¹. Το Αγροτικό Κόμμα ακριβώς λόγω της εκλογικής δυναμικής του βάλλεται πανταχόθεν από τον τοπικό τύπο, κυρίως από τις εφημερίδες *ΣΗΜΑΙΑ ΚΑΛΑΜΩΝ* και *ΘΑΡΡΟΣ*, που προωθούν τα συμφέροντα του Λαϊκού Κόμματος και των Φιλελευθέρων αντιστοίχως. Πάντως οι επιθέσεις αυτές δεν έκαμψαν το Αγροτικό Κόμμα, το οποίο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 επέκτεινε την οργάνωσή του σε όλο το νομό.

Παράλληλα όμως με τη άνοδο των αριστερών σχημάτων όλων των αποχρώσεων τη δεκαετία του 1930 ενισχύθηκε στην Καλαμάτα και η άκρα Δεξιά με την ίδρυση και δραστηριοποίηση συλλόγων και ομάδων με φασιστική ιδεολογία. Η *Ένωση Ελλήνων Φασιστών* και ο *Πανελλήνιος Συναγερμός υπέρ της Φασιστικής Ιδεολογίας* είχαν παραρτήματα στην όχι μόνο στην Καλαμάτα αλλά και στα μεγάλα χωριά του νομού, ενώ συχνά διοργάνωναν ομιλίες, διαλέξεις και κάθε μορφής εκδηλώσεις³² προς διάδοση της φασιστικής ιδεολογίας.

Συνοψίζοντας λοιπόν αυτή τη σύντομη περιήγηση στην οικονομία και την κοινωνία της Καλαμάτας τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ού} αι. μπορούμε να πούμε ότι η Καλαμάτα ακολουθεί και αυτή με τους δικούς της ρυθμούς τις εξελίξεις στην Ελλάδα του α΄ μισού του 20ου αι. Ο 20^{ός} αι. τη βρήκε σε μια πολύ ευοίωνη και πολλά υποσχόμενη πορεία. Προικισμένη από τη φύση με ένα πλούσιο και εξαιρετικά εύφορο έδαφος και με αιχμή του δόρατος τον πρωτογενή τομέα κυριάρχησε στην οικονομική ζωή της Νότιας Ελλάδας κατακτώντας μάλιστα μια από τις κορυφαίες θέσεις ανάμεσα στις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις. Παρά τους κλυδωνισμούς που υπέστη η οικονομία της λόγω των Βαλκανικών Πολέμων και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου συνέχισε να

²⁹ Από τις 541 ψήφους του Ενιαίου Μετώπου, τις 403 έλαβε ο Τάσης Κουλαμπάς, εμβληματική μορφή του αγροτικού κινήματος της Μεσσηνίας, που πρωτοστατούσε στις αγροτικές κινητοποιήσεις των σταφιδοπαραγωγών.

³⁰ Εφημ. *Σημαία*, 27.9.1932

³¹ Ηλ. Μπιτσάνης, «Λούλης Τσικλητήρας, ο αγροτικός ηγέτης του Μεσοπολέμου με το τραγικό τέλος», στην: *Ελευθερία*, 27.5.2017

³² Εφημ. *Σκριπτ*, 28.5.1937, σ. 7

είναι μια ακμαία οικονομικά πόλη και ένα ζωντανό αστικό κέντρο. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 και κυρίως μετά την παγκόσμια κρίση του 1929 άρχισαν να διαγράφονται στην μεσσηνιακή πρωτεύουσα οι πρώτες ενδείξεις οικονομικής ύφεσης. Τη δεκαετία του 1930 η Καλαμάτα ήταν ένα φάντασμα του παλαιού ένδοξου παρελθόντος της. Το εμπόριο και η βιομηχανία εμφάνιζαν σημάδια κατάρρευσης, καθώς η κρίση της αγροτικής παραγωγής μεταφέρθηκε στη βιομηχανία και το εμπόριο. Ανταποκρίσεις των αθηναϊκών εφημερίδων περιγράφουν με τα πιο μελανά χρώματα την κατάσταση στη Μεσσηνιακή πρωτεύουσα, η οποία περισσότερο θύμιζε «αλβανοχώρι, παρά την πρώτην εμπορικήν και βιομηχανικήν θέσιν»³³. Αυτό όμως που κυριαρχεί στην Καλαμάτα τη δεκαετία του 1930 όπως και σε όλη την Ελλάδα άλλωστε δεν είναι τόσο η οικονομική κρίση όσο μια ευρεία κοινωνική αναταραχή, πρωτοφανής για τη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, που προοιωνίζε τις εξελίξεις της επόμενης δεκαετίας.

2. Εκπαίδευση

Η ανάπτυξη και η εξωστρέφεια που επέδειξε η Καλαμάτα στις αρχές του 20^{ου} αι. στον οικονομικό τομέα δεν μπόρεσαν να αφήσουν ανέπαφους και τους άλλους τομείς της καθημερινότητας και κυρίως εκείνους της παιδείας και του πολιτισμού.

Ο 19^{ος} αι. κληροδότησε στη Μεσσηνιακή πρωτεύουσα μια ευρεία εκπαιδευτική παράδοση, καθώς ευθύς μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους οικοδομήθηκε στην Καλαμάτα ένα ευρύ δίκτυο δημόσιων σχολείων στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης. Ήδη από το 1864 λειτουργούσαν στην Καλαμάτα 58 δημοτικά σχολεία, 16 σχολεία αρρένων και 2 θηλέων, ενώ στα τέλη του 19^{ου} αι. στην Καλαμάτα λειτουργούσαν επίσης δύο *Ελληνικά Σχολεία* και ένα *Γυμνάσιο*, καλύπτοντας την Μέση Εκπαίδευση³⁴.

Παράλληλα με την κρατική σημαντική είναι και η ιδιωτική εκπαίδευση της πόλης, μάρτυρας και αυτή της αστικοποίησης της πόλης και της οικονομικής και κοινωνικής ανόδου. Ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1870 και εξής η ιδιωτική πρωτοβουλία δραστηριοποιείται έντονα στον τομέα της εκπαίδευσης. Στα τέλη του 19^{ου} αι. λειτουργούσαν 13 ιδιωτικά Ελληνικά Σχολεία αρρένων, ενώ το 1910 καταγράφονται και 5 ιδιωτικά εκπαιδευτήρια Μέσης Εκπαίδευσης³⁵. Γενικά η ιδιωτική εκπαίδευση στην Καλαμάτα είχε πιο «αριστοκρατικό» χαρακτήρα, καθώς

³³ Εφημ. *Σκριπτ*, Φεβρ.-Μαρτ. 1930 (διάσπαρτα φύλλα)

³⁴ Ι. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 194

³⁵ Ι. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 199

απευθυνόταν σε μαθητές με παρόμοια κοινωνικά χαρακτηριστικά. Επρόκειτο κυρίως για γόνους της αστικής τάξης της Καλαμάτας, της οικονομικής και κοινωνικής ελίτ της πόλης, που διέθετε φυσικά την οικονομική δυνατότητα της καταβολής των διδάκτρων. Τα προγράμματα μαθημάτων και τα διδακτικά βιβλία των ιδιωτικών σχολείων ήταν πιο εμπλουτισμένα από τα αντίστοιχα των δημοσίων σχολείων. Πέρα από τα υποχρεωτικά, καθορισμένα από το Υπουργείο μαθήματα στα ιδιωτικά σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης της πόλης διδασκόταν επίσης το «εμπορικό» μάθημα της διπλογραφίας, που αντανάκλυνε τις απαιτήσεις της εμπορικής τάξης της πόλης, ενώ αντίστοιχη αποστολή είχε και το μάθημα των γαλλικών, απαραίτητο για την εμπορική αλληλογραφία των καλαματιανών εμπόρων και βιομηχάνων. Εν ολίγοις, τα ιδιωτικά σχολεία πρόσφεραν τις γνώσεις και τις δεξιότητες εκείνες που θεωρούνταν απαραίτητες για την επαγγελματική αποκατάσταση και ανέλιξη των αγοριών.

Θα ήταν λάθος παρόλα αυτά, να ισχυριστούμε ότι η εκπαίδευση, δημόσια και ιδιωτική, ήταν αποκλειστικό προνόμιο των αστών. Ο αριθμός των παιδιών αγροτικών οικογενειών που φοιτούσαν τουλάχιστον στη στοιχειώδη εκπαίδευση είναι υψηλότερος από εκείνον των γόνων των αστικών επαγγελματιών. Και τούτον εξηγείται εύκολα, καθώς σύμφωνα με την απογραφή του 1907 τα $\frac{3}{4}$ του ενεργού πληθυσμού της Μεσσηνίας απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα³⁶. Έκτοτε, βέβαια, ο απόλυτος αριθμός των παιδιών αγροτικών οικογενειών που φοιτούσαν στο σχολείο μειώθηκε λόγω της μετανάστευσης μεγάλου αριθμού αγροτών³⁷ εξαιτίας της σταφιδικής κρίσης αλλά και επειδή άρχισε να παρατηρείται μια αυξημένη μεταστροφή του ενεργού πληθυσμού προς πιο αστικά επαγγέλματα. Εκείνο που διαφοροποιεί τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής πραγματικότητας της Καλαμάτας των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αι. όσον αφορά στην κοινωνική κατανομή των μαθητών είναι το γεγονός ότι, παρόλο που οι μαθητές αγροτικών οικογενειών ήταν αριθμητικά περισσότεροι, εντούτοις υπολείπονταν σημαντικά των αστών σε ποσοστιαίες μονάδες. Εν ολίγοις, περισσότεροι αστοί από αγρότες έστελναν τα παιδιά τους στο σχολείο, και όσο ανεβαίνουμε στις σχολικές βαθμίδες η απόκλιση αυτή μεγαλώνει.

Είναι άλλο αξιοπρόσεκτο στοιχείο, το οποίο και αυτό με τη σειρά του μας βοηθά να κατανοήσουμε τη δομή της Καλαματιανής κοινωνίας, είναι και το θέμα της

³⁶ Αν. Μηλίτση – Νίκα, *Η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1833-1910)*, Καλαμάτα 2004, σ. 141-142

³⁷ Το 25% των μεταναστών ήταν παιδιά και έφηβοι, γεγονός που οδήγησε τις αρχές των ΗΠΑ να θεσπίσουν αυστηρούς νόμους για τη μετανάστευση ανηλίκων, με αποτέλεσμα στο ποσοστό αυτό κατά το διάστημα 1909-1911 με πέσει το 3% . Βλ. Μηλίτση-Νίκα, *ό. π.*, 2004, σ. 128-130

διακοπής ή ολοκλήρωσης των σπουδών. Σε όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες είναι αρκετά αυξημένο το ποσοστό των παιδιών που διακόπτουν το σχολείο μετά την ολοκλήρωση του Ελληνικού Σχολείου, γεγονός σχετικά αναμενόμενο, καθώς ολοκληρωνόταν ένας κύκλος σπουδών μέσης εκπαίδευσης και ο μαθητή λάμβανε το σχετικό Απολυτήριο. Από τα παιδιά που εγκαταλείπουν το σχολείο με την ολοκλήρωση της κατώτερης βαθμίδας της μέσης εκπαίδευσης το μεγαλύτερο ποσοστό ήταν γόνοι αγροτών ή βιοτεχνών, ανήκαν δηλ. στα μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα. Μόνο το 30 % των παιδιών αυτών συνέχιζαν τις σπουδές τους στο Γυμνάσιο και επρόκειτο για τους πιο ευκατάστατους εκπροσώπους αυτής της κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας³⁸. Αντίθετα, περισσότεροι από τους μισούς μαθητές που προέρχονταν από τα προνομιούχα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα της πόλης συνέχιζαν τις σπουδές τους στο Γυμνάσιο.

Όσον αφορά στην εκπαίδευση των κοριτσιών, αυτή επαφιόταν ουσιαστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Ήταν μακρύς ο δρόμος για την εκπαίδευση των κοριτσιών, μέχρι να φτάσουμε στο 1917, όταν ιδρύθηκαν τα πρώτα δημόσια Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια θηλέων. Μέχρι τότε η Πολιτεία μεριμνούσε μόνο για την παροχή στοιχειώδους εκπαίδευσης στα κορίτσια, ενώ ήταν επίσης αποκλεισμένα και από τα Πανεπιστήμια. Το κενό αυτό κάλυπτε εν μέρει η δράση της *Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*, αλλά όσο προχωράμε προς τον 20^ο αι. το ζήτημα της εκπαίδευσης των κοριτσιών άρχισε να αντιμετωπίζεται πιο προοδευτικά. Βέβαια, όλη αυτή η κινητικότητα γύρω από την εκπαίδευση των κοριτσιών απηχούσε την αλλαγή της συλλογικής νοοτροπίας σχετικά με την αναγκαιότητα της μόρφωσης και των κοριτσιών ταυτόχρονα με τη δράση μιας σειράς λογίων γυναικών, όπως της Καλλιρρόης Παρρέν, της Αικατερίνης Λασκαρίδου, της Σαφούς Λεοντιάδου, που πρωτοστάτησαν στη διεκδίκηση των γυναικείων δικαιωμάτων. Μέσα σε αυτό το γενικό πλαίσιο και η αστική τάξη της Καλαμάτας αφουγκράζεται τις νέες αυτές προτάσεις και συνειδητοποιεί σταδιακά ότι είναι αναγκαία μια εκπαίδευση που θα εφοδίαζε τα κορίτσια και γενικότερα τις γυναίκες με γνώσεις και δεξιότητες πέραν των παραδοσιακών, οι οποίες θα χρησιμοποιούνταν ως εργαλεία ευρέσεως εργασίας.

Ιδιωτικά ήταν, λοιπόν, ως επί το πλείστον και τα σχολεία θηλέων στην Καλαμάτα. Ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αι. στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα λειτουργούσε σημαντικός αριθμός ιδιωτικών σχολείων στοιχειώδους εκπαίδευσης για τα κορίτσια,

---

³⁸ Αν. Μιλίτση-Νίκα, *ό. π.*, 2004, σ. 161-162

ενώ το ενδιαφέρον των Καλαματιανών για τη Μέση Εκπαίδευση των νεαρών κορασιδών εκδηλώθηκε με την ίδρυση και λειτουργία ιδιωτικών Παρθεναγωγείων. Αρχικά, τα Παρθεναγωγεία λειτουργούσαν ως Ελληνικά Σχολεία, γρήγορα όμως έγινε αντιληπτή η ανάγκη για ανώτερη μόρφωση των κοριτσιών. Μάλιστα, τα Παρθεναγωγεία αυτά έπαιξαν σημαντικό ρόλο εν γένει στην πνευματική ζωή της Καλαμάτας, καθώς αφενός εφαρμόζονταν καινοτόμες εκπαιδευτικές μέθοδοι αφετέρου εκεί έδρασαν σημαντικές γυναίκες της πόλης, όπως οι διδασκάλισσες Ευσταθία Μιχαλακέα και Αγλαΐα Γεωργιάδου³⁹, οι οποίες πρωτοστάτησαν στον αγώνα για τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης των γυναικών στην Καλαμάτα και στο νομό γενικότερα.

Καθώς όμως οδεύουμε προς την αυγή του 20^{ού} αι. αρχίζει να γίνεται συνείδηση σε όλους και περισσότερους γονείς ότι ο θεσμός των Παρθεναγωγείων δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις ανάγκες της νέας εποχής που ανατέλλει και ότι μόνο η δημόσια Μέση Εκπαίδευση μπορεί να απαντήσει στις νέες προκλήσεις. Συνέπεια αυτού είναι το γεγονός της παράνομης εγγραφής κοριτσιών σε Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια αρρένων. Το Υπουργείο Παιδείας δεν έδινε φυσικά επίσημα άδεια εγγραφής, σιωπηρά όμως δεχόταν αυτή την κατάσταση. Το 1910 σε όλα τα σχολεία μέσης εκπαίδευσης στη Μεσσηνία ήταν εγγεγραμμένα 66 κορίτσια έναντι 2.692 αγοριών καλύπτοντας ένα ποσοστό της τάξεως του 2,65%⁴⁰, για να φτάσουμε το 1929, όπου το 10% των μαθητών ήταν κορίτσια. Καμπή, τέλος, στην εκπαιδευτική ιστορία της πόλης αποτέλεσε το 1914 η ίδρυση του Αρσακείου, του πρώτου Αστικού σχολείου θηλέων, που ίδρυσε η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία στην Καλαμάτα το 1914 δίνοντας διέξοδο στα κορίτσια της πόλης που επιθυμούσαν να λάβουν ανώτερη μόρφωση.

Όσον αφορά τώρα την κοινωνική προέλευση των κοριτσιών που φοιτούσαν στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης, αυτά προέρχονταν κυρίως από ανώτερα οικονομικοκοινωνικά στρώματα με υψηλό μορφωτικό υπόβαθρο, που εξηγούσε το ενδιαφέρον τους για τη μόρφωση των θυγατέρων τους. Στην κορυφή της εκπαιδευτικής πυραμίδας βρίσκονταν τα κορίτσια των ελεύθερων επαγγελματιών και των εκπαιδευτικών. Σε υψηλό, επίσης, ποσοστό φαίνεται ότι μορφώνονταν και τα κορίτσια μεγαλοκτηματιών, ενώ υπολογίσιμος ήταν και ο αριθμός μαθητριών με γονείς εμπόρους, μια ομολογουμένως ανθηρή ομάδα στην Καλαμάτα. Αντίθετα,

³⁹ Εφημ. *Θάρρος*, αρ. φ. 28613, 28.8.1994, σ. 13

⁴⁰ Αν. Μηλίτση-Νίκα, *ό. π.*, 2004, σ. 184

υποτονική ήταν η εκπαιδευτική παρουσία κοριτσιών από οικογένειες κληρικών και μικροβιοτεχνών. Από τα κορίτσια που ολοκληρώνουν τον πρώτο κύκλο της Μέσης Εκπαίδευσης, ένα πολύ μικρό ποσοστό προχωρά στο Γυμνάσιο. Μάλιστα, η συντριπτική πλειοψηφία των κοριτσιών που συνεχίζουν τις σπουδές τους προέρχονται από οικογένειες εκπαιδευτικών και ελεύθερων επαγγελματιών, ενώ μηδενική είναι η παρουσία θυγατέρων εμπόρων. Φαίνεται ότι έμποροι αρκούσαν στην πρόσληψη πρακτικών γνώσεων για τις κόρες τους, που θα τους εξασφάλιζαν μια καλοδεχούμενη βοήθεια στις επαγγελματικές τους συναλλαγές και δεν ενδιαφέρονταν για ανώτερες σπουδές.

Παράλληλα, υπήρχε μέριμνα και για τη μόρφωση των ορφανών και απόρων παιδιών κυρίως από φιλανθρωπικά σωματεία και τις δωρεές ιδιωτών. Ήδη από το 1873 λειτουργούσε στην Καλαμάτα η *Σχολή Απόρων Παίδων* ως παράρτημα του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», η οποία για 40 χρόνια προσέφερε πολύτιμες υπηρεσίες στην καταπολέμηση του αναλφαβητισμού και στην περίθαλψη εγκαταλελειμμένων παιδιών. Επίσης το 1904 ιδρύθηκε και λειτουργεί μέχρι σήμερα υπό την αιγίδα της Μητρόπολης Μεσσηνίας το *Παπαδοπούλειο Βρεφοκομείο*, με δωρεά του Γεωργίου Παπαδόπουλου, ο οποίος πρόσφερε σημαντικό μερίδιο της περιουσία του για την προστασία απόρων και ορφανών βρεφών⁴¹. Εν ολίγοις, φαίνεται πως στην Καλαμάτα, όπως και σε όλα τα μεγάλα αστικά κέντρα, η εκπαίδευση αποτέλεσε βασικό μέσο κοινωνικοποίησης των ορφανών, εφόδιο βιοπορισμού τους και ταυτόχρονα χώρο πρόληψης και εξουδετέρωσης τυχόν κοινωνικών αναταραχών.

Τόσο στην Καλαμάτα όσο βέβαια και στην υπόλοιπη ελληνική κοινωνία οι εκπαιδευτικοί διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στη ζωή της πόλης και απολάμβαναν της εκτίμησης και του σεβασμού των Καλαματιανών. Ιδιαίτερα οι καθηγητές του Γυμνασίου περιβάλλονταν από μεγάλη αίγλη, ενώ και οι απολαβές τους δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητες⁴². Πολλοί από αυτούς έδιναν διαλέξεις με ηθικοθησκευτικά, ιστορικά και κοινωνικά θέματα, ενώ δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις εκπαιδευτικών που δίδασκαν εθελοντικά στη Σχολή Απόρων Παίδων. Βέβαια, η δράση τους αυτή δεν ήταν ανεξάρτητη με τη γενικότερη αντίληψη, ότι αποστολή και καθήκον του εκπαιδευτικού ήταν η ανύψωση του ηθικού και μορφωτικού επιπέδου όχι μόνο των παιδιών αλλά και ολόκληρης της κοινωνίας. Γι' αυτό το λόγο οι εκπαιδευτικοί

⁴¹ Αν. Μηλίτση-Νίκα, *ό. π.*, 2004, σ. 151

⁴² Ι. Σόλαρης, *ό. π.* σελ. 207

νομιμοποιούνται ηθικά και νομικά να ελέγχουν τη συμπεριφορά και τη διαγωγή των μαθητών και εκτός σχολικού κτηρίου. Επιπλέον, μεγάλο κοσμικό γεγονός για την πόλη αποτελούσαν οι εκδηλώσεις λήξης του εκάστοτε σχολικού έτους, που περιλάμβαναν γυμναστικές επιδείξεις, πολιτιστικά δρώμενα και θεατρικές παραστάσεις και συγκέντρωναν την αφρόκρεμα της καλαματιανής κοινωνίας. Εν ολίγοις, η εκπαιδευτική κοινότητα και κυρίως οι εκπαιδευτικοί συνιστούσαν μια κοινωνικο-επαγγελματική ομάδα με υψηλό κοινωνικό status και αποτελούσαν πρότυπο κοινωνικής συμπεριφοράς, η δράση των οποίων στο μικρόκοσμο της καλαματιανής κοινωνίας και αποτελούσε σημαντικό γεγονός.

Η μόρφωση των παιδιών, κυρίως των αγοριών αλλά και των κοριτσιών σε μικρότερη βέβαια κλίμακα, αποτελούσε ζητούμενο για τη μέση καλαματιανή οικογένεια, ενώ για την αστική τάξη της πόλης αυτή γινόταν αναγκαιότητα. Τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αι., όταν η Καλαμάτα διένυε την τη Χρυσή Εποχή της ο νομός Μεσσηνίας και η Καλαμάτα ειδικότερα άγγιζαν την κορυφή της εκπαιδευτικής πυραμίδας όσον αφορά στη Μέση Εκπαίδευση, ενώ το 1907 πάνω από τα μισά παιδιά της Μεσσηνίας ηλικίας 9 με 16 ετών φοιτούσαν στη Μέση Εκπαίδευση⁴³.

Καθώς όμως προχωράμε προς το 20^ο αι. η κατάσταση στην παιδεία παίρνει την κατιούσα, καθώς οι εθνικές περιπέτειες των επόμενων δεκαετιών δεν αφήνουν το περιθώριο στην Πολιτεία να ασχοληθεί επισταμένως με το θέμα της παιδείας.

Ιδιαίτερη σημασία στην εκπαιδευτική ιστορία της χώρας έχει η περίοδος της δεύτερης διακυβέρνησης Βενιζέλου, 1928-1932. Η αυτοδυναμία των Φιλελεύθερων έδωσε τη δυνατότητα στο Βενιζέλο και το Γεώργιο Παπανδρέου ως Υπ. Παιδείας να προβούν σε μια πιο αποφασιστική παρέμβαση στην οργάνωση και τη δομή της δημόσιας εκπαίδευσης. Όμως τα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής, η όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και η επακόλουθη άνοδος της αριστεράς κινητοποιούν τα πιο συντηρητικά αντανακλαστικά της κυβέρνησης, η οποία προσπαθεί να τιθασει αυτά τα δεδομένα και μέσω της παιδείας. Εξάλλου, ο Βενιζέλος του 1928-1932 δεν έχει πια καμία σχέση με τον επαναστάτη του Θερίσου. Η ψήφιση του «Ιδιώνυμου» και οι παρεμβάσεις των Φιλελευθέρων στη διοίκηση και στην εποπτεία της εκπαίδευσης μαρτυρούν αυτή την μεταστροφή. Μάλιστα, στο νόμο γίνεται ιδιαίτερη μνεία στους εκπαιδευτικούς, τους οποίους προειδοποιεί ότι *«υποπεσόντες εις αξιόποινον πράξιν του παρόντος νόμου, προπαγανδίζοντες εν τούτοις κομμουνιστικές αρχάς ή προσβάλλοντες*

---

⁴³ Αν. Μηλίτση – Νίκα, *ό. π.*, σ. 117-118

την ιδέαν της πατρίδος ή τα εθνικά σύμβολα, απολύονται οριστικών της υπηρεσίας μετ' απόφασιν του οικείου συμβουλίου»⁴⁴. Είναι γεγονός ότι το Ιδιώνυμο λειτούργησε πολύ αποπνικτικά στο χώρο στην εκπαίδευση και με αφετηρία αυτό εισάγεται το κλίμα που θα επικρατήσει όχι μόνο στην εκπαίδευση αλλά και σε όλη την κοινωνία μερικά χρόνια αργότερα από τη δικτατορία του Μεταξά.

Η άνοδος του Λαϊκού Κόμματος στην εξουσία το 1933 και η ανάληψη του Υπ. Παιδείας από τον Θ. Τουρκοβασίλη, στελέχους του κόμματος των Ελευθεροφρόνων του Μεταξά, θα αποδομήσει την όποια μεταρρυθμιστική προσπάθεια της προηγούμενης κυβέρνησης.

Με την πολιτική αλλαγή του 1935 και την παλινόρθωση της Βασιλείας δρομολογούνται νέες συντηρητικές εξελίξεις στην εκπαίδευση. Εφόσον το εκπαιδευτικό οικοδόμημα σχετίζεται άμεσα με το πολιτικό και κοινωνικό μοντέλο και εντάσσεται μέσα σε αυτό, επιτελεί συγκεκριμένες λειτουργίες, που στοχεύουν την επικράτηση και διαίωνιση του μοντέλου αυτού. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια οι προηγούμενες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις χαρακτηρίζονταν ως κομμουνιστικές, εντείνεται ο θρησκευτικός και εθνικόφρον χαρακτήρας της εκπαίδευσης, ενώ και οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί αναγκάζονταν να εκδηλώσουν έμπρακτα την αφοσίωσή τους στο θεσμό της βασιλείας.

Η δικτατορία του Μεταξά αποστράγγισε και τα τελευταία ψήγματα φιλελευθερισμού και προοδευτικότητας που είχαν απομείνει στο εκπαιδευτικό σύστημα μετατρέποντας την παιδεία σε ένα τυφλό όργανο εξυπηρέτησης των πολιτικών και ιδεολογικών σκοπών του καθεστώτος. Μια μακρά σειρά νόμων και διατάξεων μαρτυρούν την πρόθεση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου να αλώσει το χώρο της εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες. Η πιο σημαντική ίσως παρενέργεια των εκπαιδευτικών παρεμβάσεων της μεταξικής περιόδου είναι η «αναβάθμιση» της ΕΟΝ σε έναν παρα-εκπαιδευτικό μηχανισμό, ο οποίος αναλάμβανε να εντάξει στους κόλπους του όχι μόνο τους ενεργούς μαθητές, οι οποίοι ούτως ή άλλως βρίσκονται υπό την εποπτεία και καθοδήγηση του καθεστώτος, αλλά κυρίως όσους ακριβώς λόγω των αντιλαϊκών εκπαιδευτικών πρακτικών εγκατέλειπαν νωρίς το σχολείο και άρα ήταν επικίνδυνοι να παρασυρθούν σε επικίνδυνα ιδεολογικά μονοπάτια. Η ΕΟΝ κάλυπτε όλον το φάσμα των παιδικών και νεανικών δραστηριοτήτων και μέσα σε δύο χρόνια

---

⁴⁴ Ν. 4229/1929, άρθρο 6 παρ. 1

από την ίδρυσή της αριθμούσε περίπου ένα εκατομμύριο παιδιά, εφήβους και νέους⁴⁵. Παρομοίως και στην Καλαμάτα, όλη η μαθητιάσα νεολαία ήταν οργανωμένη στην ΕΟΝ. Αν και τυπικά η συμμετοχή στην ΕΟΝ ήταν προαιρετική, στην πραγματικότητα όλοι οι μαθητές συμμετείχαν εκκόντες άκοντες στις δράσεις της.

Μια ιδιαίτερη πτυχή της εκπαιδευτικής-πολιτιστικής ζωής της πόλης την περίοδο του Μεσοπολέμου αποτελεί η δράση του παραρτήματος της *Deutsche Akademie* (Γερμανικής Ακαδημίας) στην Καλαμάτα.

Είναι γεγονός ότι η πολιτιστική πολιτική (*Kulturpolitik*) ήταν βασικός πυλώνας της εξωτερικής πολιτικής της Ναζιστικής Γερμανίας ήδη από το 1933. Βασικοί στόχοι αυτής της πολιτικής ήταν αφενός η προβολή του νέου καθεστώτος και η γνωριμία με το γερμανικό πολιτισμό και αφετέρου η αποδυνάμωση της αγγλο-γαλλικής επιρροής σε χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας με την ταυτόχρονη πολιτική, οικονομική και πολιτιστική διείσδυση της Γερμανίας. Με βασικό πυλώνα τη διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων, τις διακρατικές επιστημονικές επαφές και κυρίως τη διδασκαλία της γερμανικής γλώσσας η *Deutsche Akademie* ίδρυσε παραρτήματα σε πολλές πόλεις της Ελλάδας.

Στην Καλαμάτα παράρτημα της Γερμανικής Ακαδημίας συστάθηκε πολύ σύντομα, ήδη από το 1934 ύστερα από μια επιστολή – πρόσκληση του προέδρου του Επιμελητηρίου Μεσσηνίας και ομάδας επιστημόνων για την ίδρυση γερμανόγλωσσου ινστιτούτου στην πόλη⁴⁶. Το ενδιαφέρον των Καλαματιανών εμπόρων για τη γερμανική γλώσσα πήγαζε βέβαια από την επιδίωξή τους να επεκτείνουν τις ήδη στενές εμπορικές σχέσεις μεταξύ Καλαμάτας και Γερμανίας.

Τα μαθήματα γερμανικής γλώσσας, αν και διαφημίστηκαν έντονα από τον τοπικό τύπο, δεν έτυχαν μεγάλης ανταπόκρισης από την καλαματιανή νεολαία. Ο ανταγωνισμός με τα αντίστοιχα αγγλικά και γαλλικά εκπαιδευτικά ιδρύματα ήταν μεγάλος ως μικρογραφία του ευρύτερου ανταγωνισμού που κυριαρχούσε στα μέσα της δεκαετίας του 1930 στην Ευρώπη. Κατά τη διάρκεια της λειτουργίας της Γερμανικής Ακαδημίας στην Καλαμάτα τα μαθήματα παρακολουθούσε κυμαινόμενος αριθμός μαθητών, από 10 ως 90 το 1940⁴⁷.

⁴⁵ Ελ. Σαρηγιαννίδου, *Η διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής κατά τη μεταξική περίοδο, η περίπτωση του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου*, Φλώρινα 2019, σ. 37

⁴⁶ Φ. Κουτσούκου, «Η Γερμανική Ακαδημία και η ιδέα της εξαγωγής πολιτισμού», στο: *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950*, Αθήνα 2009, σ. 306-307

⁴⁷ Φ. Κουτσούκου, *ό. π.*, σ. 315

Πάντως φαίνεται ότι στο παράρτημα της Γερμανικής Ακαδημίας της Καλαμάτας δεν λάμβανε χώρα συστηματική και εντατική προπαγάνδα της εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας. Παρά το γεγονός ότι τους τοίχους κοσμούσαν χάρτες της Γερμανίας και πορτρέτα του Hitler και Hindenburg, δεν προκύπτει κάποια ιδιαίτερη πολιτική δράση των λεκτόρων του παραρτήματος της Καλαμάτας. Τα σπουδαστήρια της επαρχίας, όπως και αυτό της Καλαμάτας περιορίζονταν στην προβολή φωτεινών διαφανειών σχετικών με τη «Νέα Γερμανία» αλλά και τη γερμανική λογοτεχνία, τη μουσική και το θέατρο⁴⁸.

Εντύπωση προκαλούν, επίσης, τα καθόλου κολακευτικά σχόλια σχετικά με το πολιτιστικό επίπεδο της Καλαμάτας, που συνοδεύουν τις αναφορές των εκπαιδευτών του τοπικού παραρτήματος της Γερμανικής Ακαδημίας προς τη Γερμανική Ακαδημία του Μονάχου. Χαρακτηρίζουν τη μεσσηνιακή πρωτεύουσα ως *ελληνική Σιβηρία* και *βαθιά απολίτιστη*. Απέδιδαν δε την οικονομική ευμάρεια της Καλαμάτας στη γεωργική παραγωγή και στο εξαγωγικό εμπόριο αυτής, υπογραμμίζουν όμως ότι η οικονομική αυτή ανάπτυξη δε συνοδεύτηκε από αντίστοιχη πνευματική και πολιτιστική άνθηση⁴⁹.

3. Κοσμική κίνηση – ψυχαγωγία

Στο κατώφλι του 20^{ού} αι. η Καλαμάτα είναι μια ακμαία, ζωντανή και δυναμική πόλη. Ο πληθυσμός της έχει αυξηθεί αριθμώντας σύμφωνα με την απογραφή του 1907 τους 13.123 κατοίκους η πόλη και τους 2.274 κατοίκους η Παραλία., ενώ στα 1930 αριθμεί περί τους 30.000 κατοίκους. Την οικονομική ελίτ της πόλης πλαισίωναν και ποικίλοι άλλοι επαγγελματίες, γιατροί, δικηγόροι, εκπαιδευτικοί, ανώτεροι δημόσιοι λειτουργοί, διαμορφώνοντας πια στις αρχές του 20^{ου} αι. μια ακμαία αστική τάξη. Ο δυτικός τρόπος ζωής, η δυτικές αστικές συνήθειες και ο δυτικός τρόπος συμπεριφοράς βρίσκει πολλούς θιασώτες στη νέα μορφωμένη αστική τάξη της πόλης. Η Καλαμάτα έχει αφήσει πια πίσω της τον «επαρχιωτισμό» της μετεπαναστατικής περιόδου και βαδίζει σε πιο σύγχρονα, ευρωπαϊκά μονοπάτια.

Δυτικός αέρας αρχίζει να πνέει στην πόλη και συνεπαίρνει τις καθημερινές συνήθειες των Καλαματιανών, με πρώτο «θύμα» του νεωτερισμού την ενδυμασία. Τα μέλη της ανώτερης τάξης εγκαταλείπουν την παραδοσιακή ελληνική ενδυμασία και

⁴⁸ Φ. Κουτσούκου, *ό. π.*, σ. 315-316

⁴⁹ Φ. Κουτσούκου, *ό. π.*, σ. 310

ντύνονται με ευρωπαϊκά ρούχα, πολυτελή μακριά φορέματα οι γυναίκες, ημίψηλο καπέλο, γιλέκο και γραβάτα οι άντρες. Οι *φραγκοράφτες* αρχίζουν να εκτοπίζουν τους συναδέλφους τους ελληνικών ενδυμασιών, ενώ περίφημες θεωρούνταν οι μοδίστρες Κατσιμίτα και Φραϊς⁵⁰, που έφεραν τις πλούσιες Καλαματιανές πιο κοντά στα ευρωπαϊκά σαλόνια. Παράλληλα με τους ενδυματοποιούς και οι υποδηματοποιοί επιδόθηκαν στην κατασκευή ευρωπαϊκού τύπου υποδημάτων. Το 1929 πραγματοποιήθηκαν μάλιστα και τα πρώτα καλλιστεία για την ανάδειξη της Μις Καλαμάτα. Ωραιοτέρα της πόλης αναδείχθηκε η Χαρίκλεια Δημοπούλου, η οποία χάρισε τα πλούσια δώρα – προσφορές των καταστηματαρχών της πόλης στο Φιλόπτωχο Σύλλογο Κυριών⁵¹.

Ντυμένοι οι Καλαματιανοί με τα ευρωπαϊκά τους ρούχα διασκέδαζαν στα *καφέ – σαντάν* της πόλης, που έκαναν την εμφάνισή τους στη νυχτερινή ζωή της Καλαμάτας από τις αρχές του 20^{ου} αι. Πρόσφεραν θέαμα με συγκροτήματα τραγουδιστριών και χορευτριών υπό τους ήχους της ιταλικής οπερέτας και του ιταλικού μελοδράματος. Μάλιστα, το 1907 παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στον *Κήπο της Εδέμ*, το γνωστότερο κοσμικό κέντρο της πόλης, ιταλική ταραντέλα, που έτυχε ενθουσιώδους υποδοχής από το φιλοθέαμον καλαματιανό κοινό⁵². Γενικά, όμως, τα *καφέ – σαντάν* αντιμετώπιστηκαν με επιφύλαξη από τη συντηρητική καλαματιανή κοινωνία εξαιτίας κυρίως των καλλιτεχνιδών που εργάζονταν σε αυτά, καθώς θεωρήθηκαν πολύ προκλητικές για τα χρηστά ήθη.

Στη διάδοση της δυτικής μουσικής συνέβαλαν και οι χοροεσπερίδες που διοργανώνονταν στην Καλαμάτα από διάφορους συλλόγους. Στις μουσικές αυτές εκδηλώσεις τα μέλη της ανώτερης αστικής τάξης της Καλαμάτας επιδείκνυαν τις ικανότητές τους στο βαλς, το ταγκό, το φοξ-τροτ και άλλους ευρωπαϊκούς χορούς, τους οποίους οι Καλαματιανοί γνώρισαν από τους ξένους που έρχονταν στην πόλη, για να εργαστούν στην κατασκευή μεγάλων δημοσίων έργων⁵³. Ο ζήλος των γυναικών κυρίως για την εκμάθηση των ευρωπαϊκών χορών και ο μεταξύ τους ανταγωνισμός ήταν τόσο μεγάλος, ώστε μετέβαλλαν τα σπίτια τους σε χοροδιδασκαλία. Εκτός όμως από την κατ' οίκον διδασκαλία των ευρωπαϊκών χορών αντίστοιχα μαθήματα

⁵⁰ Ν. Κληρόπουλος, *Καλαμάτα 1600-2000 μ.Χ. Πρόσωπα και γεγονότα*, Καλαμάτα 2005, σ. 66-67

⁵¹ Ν. Κληρόπουλος, *ό. π.*, σ. 140

⁵² Ι. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 211

⁵³ Κ. Μπαλαφούτης, *Καλαματιανά παραδοσιακά θέματα 1897-1997*, Καλαμάτα 1998, σ. 32

πρόσφεραν και τα χοροδιδασκαλία, τα οποία αφθονούσαν στην πόλη κυρίως την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αι.

Παρά την πολύ ηχηρή είσοδο της δυτικής μουσικής και των ευρωπαϊκών τρόπων διασκέδασης, οι Καλαματιανοί των πιο λαϊκών στρωμάτων εξακολουθούσαν να συγκινούνται από την παραδοσιακή μουσική, την οποία τιμούσαν σε γιορτές και πανηγύρεις. Πατροπαράδοτα παραδοσιακά γλέντια γίνονταν κάθε χρόνο στη γιορτή της Αναλήψεως στην Παραλία, όπου ακόμα και η δυτικόφιλη μουσικά Φιλαρμονική έπαιζε πάντα ελληνικά τραγούδια, τις Απόκριες, το Πάσχα και την Πρωτομαγιά. Στην επιβίωση και διάδοση της ελληνικής παραδοσιακής μουσικής καταλυτικό ρόλο έπαιξε η παρουσία και δράση σπουδαίων προσωπικοτήτων της πόλης, όπως του πατέρα της λαογραφίας Νικολάου Πολίτη, του δικηγόρου και βουλευτή Μεσσηνίας, Δημ. Τζάνε, και του λόγιου δικηγόρου, Παν. Σαλμά.

Τα ελληνικά τραγούδια ακούγονταν κυρίως στα κεντρικά καφενεία της πόλης και στα καφέ – αμάν, το αντίπαλον δέος των καφέ – σαντάν. Στα καφέ αμάν ακούγονταν παραδοσιακά τραγούδια από όλη τη λεκάνη της Αν. Μεσογείου. Συχνά, η μουσική αυτή συνοδευόταν και από παράσταση Καραγκιόζη, ένα πολύ δημοφιλές θέαμα των Καλαματιανών.

Ιδιαίτερα έντονη επίσης ήταν και η θεατρική δραστηριότητα στην πόλη. Ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι. η Καλαμάτα παρουσίασε μεγάλη ντόπια θεατρική κίνηση, καθώς το θεατρόφιλο κοινό της πόλης απολάμβανε πολύ συχνά θεατρικές παραστάσεις από ντόπιους θεατρικούς συλλόγους, ερασιτεχνικούς και μη. Την εποχή εκείνη πρωταγωνιστούσαν βέβαια τα πατριωτικά και αλυτρωτικά θέματα, καθώς περνάμε όμως στον 20^ό αι. η θεματογραφία εμπλουτίζεται με κοινωνικά και αισθηματικά έργα. Το 1906 ανέβηκε για πρώτη φορά παράσταση αρχαίου δράματος με τις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη⁵⁴, ενώ τη δεκαετία του 1930 φτάνουν στην Καλαμάτα και πολλοί αθηναϊκοί θίασοι. Αρχικά, για τις ανάγκες των θεατρικών παραστάσεων χρησιμοποιήθηκε μια ισόγεια κατοικία στο κτήριο Βογόπουλου στην οδό Αριστομένων, η οποία είχε τροποποιηθεί κατάλληλα με την κατασκευή σκηνης και θεωρείων. Αργότερα, κατασκευάστηκε νέο θέατρο στην οικία Κατσαούνη, ενώ το πρώτο θερινό θέατρο, το *Απόλλων* κατασκευάστηκε στον *Κήπο της Εδέμ*. Είναι πάντως γεγονός ότι η Καλαμάτα παρουσιάζει μια ιδιαίτερος έντονη θεατρική κίνηση καθ' όλη

---

⁵⁴ Ν. Κληρόπουλος, *ό.π.*, σ. 104

τη διάρκεια του α΄ μισού του 20^{ού} αι., εντυπωσιακή για τα δεδομένα μιας επαρχιακής πόλης.

Το 1906 λειτούργησε στην πόλη και ο πρώτος κινηματογράφος⁵⁵. Επρόκειτο ουσιαστικά για μια κινηματογραφική μηχανή, που πρόβαλε ταινίες σε κάποια αίθουσα ειδικά διαμορφωμένη για αυτό το σκοπό. Επίσης, συχνά πολλά κέντρα και καφενεία φιλοξενούσαν περιφερόμενους κινηματογραφιστές, οι οποίοι περιόδευαν με την κινηματογραφική τους μηχανή ανά την επικράτεια και πρόβαλλαν διάφορες ταινίες. Οι ταινίες ήταν βέβαια βουβές και οι προβολές γίνονταν συχνά με συνοδεία κιθάρας και φλάουτου. Το 1915 προβλήθηκαν στην αίθουσα του *Πανελληνίου* στην παραλία ταινίες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ακολουθώντας το παράδειγμα των αθηναϊκών κινηματογράφων. Η πρώτη αίθουσα κινηματογράφου που απέκτησε η Καλαμάτα βρισκόταν στο κέντρο της πόλης, πίσω από την Εθνική Τράπεζα. Επρόκειτο για τον κινηματογράφο *Αμερικανικό*, ο οποίος το 1926 μεταφέρθηκε στην οδό Αριστοτέλους και διαμορφώθηκε σε μια σύγχρονη κινηματογραφική αίθουσα με πλατεία και θεαρεία. Ο κινηματογράφος ήταν πολύ δημοφιλής στους Καλαματιανούς και την περίοδο του Μεσοπολέμου διαμορφώθηκαν στην πόλη πολλές αίθουσες, που λειτουργούσαν ως κινηματογράφοι ή κινηματοθέατρα.

Οι Καλαματιανοί των αρχών του 20^{ού} αι. εκτιμούσαν την καλή ζωή και τη διασκέδαση. Σύχναζαν σε καφενεία, ξενοδοχεία, εξοχικά κέντρα και ζαχαροπλαστεία, τα οποία απλώνονταν στην περιοχή μεταξύ του κάστρου της Καλαμάτας, της Υπαπαντής μέχρι την πλατεία 23^{ης} Μαρτίου. Το 1899 εγκαινιάστηκε το ξενοδοχείο Πανελλήνιον, το οποίο το 1924 μετονομάστηκε σε *REX* και μαζί με το καμπαρέ *FEMINA* αποτελούσαν το κέντρο της κοσμικής ζωής της πόλης. Βέβαια, την εποχή εκείνη με τον όρο «ξενοδοχείο» εννοούσαν τα εστιατόρια, ενώ τα ξενοδοχεία τα ονόμαζαν «ξενοδοχεία ύπνου». Το καλοκαίρι η κοσμική ζωή της πόλης μεταφερόταν στο λιμάνι, όπου δέσποζε το *Πανελλήνιον*, το νέο «στολίδι της παραλίας». Εγκαινιάστηκε το 1902 και λειτουργούσε άλλοτε ως καφενείο, άλλοτε ως εστιατόριο και άλλοτε ως αίθουσα χορού και μπιλιάρδου, ενώ συχνά φιλοξενούσε μουσικές και θεατρικές παραστάσεις⁵⁶. Μάλιστα, η Παραλία της πόλης υποδέχθηκε το καλοκαίρι

⁵⁵ Ι. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 227

⁵⁶ Αν. Μηλίτση-Νίκα, Θεοφανοπούλου-Στεφανούρη, *Καλαμάτα. Οδοιπορικό σε πλατείες και δρόμους της πόλης μέσα από τα τεκμήρια δημόσιων και ιδιωτικών αρχείων, 1830-1940*, Καλαμάτα 2010, σ. 152

του 1934 τον Αττίκ με την περίφημη μάντρα του, που κυριαρχούσε στην νυχτερινή ζωή και τη διασκέδαση της Αθήνας⁵⁷.

Γενικά, η κοσμική κίνηση της Καλαμάτας χαρακτηρίζεται από μια έντονη κινητικότητα όσο και ποικιλία. Ποικίλα θεάματα αλλά και εξορμήσεις στη παρακείμενη ύπαιθρο κάλυπταν τις ανάγκες των Καλαματιανών για διασκέδαση και ψυχαγωγία. Στην κοινωνική – κοσμική ζωή της πόλης πρωταγωνιστούσε βεβαίως η οικονομική και κοινωνική ελίτ, η οποία στρεφόταν κυρίως σε αστικά θεάματα, θέατρο, χοροεσπερίδες, μουσικές βραδιές, όμως και τα φτωχότερα στρώματα έβρισκαν στην πόλη πολλές δυνατότητες διασκέδασης και διαφυγής από την καθημερινότητα. Ο ρόλος της δημοτικής αρχής σε κάθε είδους πολιτιστική δράση της πόλης ήταν ανύπαρκτος. Οποιαδήποτε σχετική δράση προερχόταν από την ιδιωτική πρωτοβουλία και κυρίως από αστούς και διανοούμενους, ενώ πολύτιμη ήταν η συνδρομή ποικίλων συλλόγων, οι οποίοι κρατούσαν τα σκήπτρα της κοινωνικής, κοσμικής και πολιτιστικής ζωής της πόλης.

---

⁵⁷ Ηλ. Καραμπάτσος, *Χίλια χωριά στη δίνη του χρόνου*, Καλαμάτα 2013, σ. 231

Β΄ Μέρος

Η δεύτερη γερμανική κατοχή της Καλαμάτας (Σεπτ. 1943 – Σεπτ. 1944)

Α΄ Κεφάλαιο

Η διοίκηση, η οικονομία και η κοινωνία της Καλαμάτας κατά τη διάρκεια της δεύτερης γερμανικής κατοχής

1.1. Η διοίκηση: οι ελληνικές και γερμανικές αρχές

Στις 7 Απριλίου 1943 ορκίζεται στην Αθήνα η τρίτη κατοχική κυβέρνηση με επικεφαλής τον Ιωάννη Ράλλη. Ο Ιωάννης Ράλλης ήταν γόνος παλαιάς και γνωστής πολιτικής οικογένειας. Για πολλά έτη ήταν εξέχον στέλεχος του Λαϊκού Κόμματος και είχε διατελέσει πολλάκις βουλευτής και υπουργός, αναλαμβάνοντας σημαντικά χαρτοφυλάκια όπως το Υπ. Δικαιοσύνης και το Υπ. Εσωτερικών.

Ο Ιωάννης Ράλλης, ο μοναδικός πολιτικός που ανέλαβε τον πρωθυπουργικό θώκο σε κατοχική κυβέρνηση, ανέλαβε την πρωθυπουργία σε μια πολύ δύσκολη συγκυρία για τις δυνάμεις του Άξονα. Η ήττα των γερμανικών δυνάμεων στο Στάλινγκραντ από το Φεβρουάριο του 1943 είχε αρχίσει να ξεκαθαρίζει το τοπίο για τον τελικό νικητή του πολέμου. Ταυτόχρονα, στην Ελλάδα η μάχη του Φαρδύκαμπου τον ίδιο μήνα επιβεβαίωσε την κυριαρχία του ΕΛΑΣ στην ύπαιθρο και παράλληλα γιγάντωσε το αριστερό αντάρτικο. Την ίδια στιγμή το ΕΑΜ είχε επεκτείνει την επιρροή του σε όλη σχεδόν την επικράτεια. Μεγάλος μέρος της ελληνικής επικράτειας κυρίως στα ορεινά έχει απελευθερωθεί, ενώ εκεί έχει τη βάση της και μια τρίτη κυβέρνηση, εκτός από την κατοχική και την εξόριστη, η λεγόμενη *Κυβέρνηση του Βουνού*, επιτελώντας μάλιστα σημαντικό έργο. Οι ταυτόχρονες προελάσεις του διεθνούς, σοβιετικού συγκεκριμένα, και του ντόπιου αριστερού παράγοντα και κυρίως η ισχυροποίηση του τελευταίου πυροδότησε τους φόβους σημαντικού τμήματος του προπολεμικού αστικού πολιτικού κόσμου για την μεταπολεμική εξέλιξη των ελληνικών πραγμάτων.

Μέσα σε αυτή την πραγματικότητα η Καλαμάτα συνεχίζει τη δική της πορεία και καθημερινότητα, η οποία αποτυπώνεται και μέσα από το θεσμό της τοπικής

αυτοδιοίκησης. Στην Καλαμάτα κατά τη διάρκεια της κατοχής τυπικά τουλάχιστον εξακολουθούσε να λειτουργεί ο Δήμος, το Δημοτικό Συμβούλιο και οι υπηρεσίες του.

Στις 26 Μαΐου 1941 ο διορισμένος επί Μεταξά δήμαρχος Καλαμάτας, Χρήστος Πάστρας, παραιτήθηκε και τον διαδέχθηκε για ένα τετράμηνο περίπου ο μετέπειτα εκλεγμένος δήμαρχος Καλαμάτας, Παναγιώτης Καίσαρης, ο οποίος παραιτήθηκε με τη σειρά του το Σεπτέμβριο του 1941. Τον αντικατέστησε αρχικά ο πρώην δήμαρχος Β. Κροντήρης και αργότερα ο δικηγόρος Παν. Στασινόπουλος, ο οποίος όμως ανέλαβε τα δημαρχιακά του καθήκοντα περίπου ένα χρόνο αργότερα, τον Αύγουστο του 1942. Στο μεσοδιάστημα αυτό καθήκοντα δημάρχου ασκούσε ο γιατρός Ηλίας Γιατράκος. Το Μάιο του 1943 παραιτήθηκε από το δημαρχιακό θώκο ο Παν. Στασινόπουλος και ο Νομάρχης Μεσσηνίας Σαραντόπουλος από κοινού με οργανώσεις, σωματεία και συλλόγους της Καλαμάτας πρότεινε για τη δημαρχία το γιατρό και ήδη δημοτικό σύμβουλο Καλαμάτας, Φ. Τσαγκάρη⁵⁸. Έτσι, όταν ανακατέλαβαν οι Γερμανοί την Καλαμάτα στις 9 Σεπτεμβρίου 1944, στη θέση του Δημάρχου Καλαμάτας ήταν ο Φώτιος Τσαγκάρης, ο οποίος παρέμεινε στο δημαρχιακό αξίωμα μέχρι το Φεβρουάριο του 1944, όταν παρέδωσε τη σκυτάλη στον υποδηματοποιό Ιωάννη Χαλούλο⁵⁹. Κατά το διάστημα από το Φεβρουάριο μέχρι τις 12 Μαρτίου 1944 στα δημοσιεύματα της εποχής αναφέρεται ως *δημαρχών* ο βιβλιοπώλης Κων/νος Λυμπερόπουλος⁶⁰. Τη σειρά των κατοχικών δημάρχων Καλαμάτας ολοκληρώνει ο φαρμακοποιός Ηλίας Καρατζάς, ο οποίος ανέλαβε το δημαρχιακό θώκο στις 18 Μαρτίου 1944, την περίοδο της παντοδυναμίας των Ταγμάτων Ασφαλείας στην πόλη, μέχρι και την οριστική αποχώρηση των Γερμανών από την Καλαμάτα, το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου. Όταν τα στρατεύματα του ΕΛΑΣ εισήλθαν στην Καλαμάτα τη διοίκηση της πόλης ανέλαβε η *Λαϊκή Επιτροπή* με Πρόεδρο το Γ. Δάλλα⁶¹, από τον οποίο ο Ηλίας Καρατζάς μεταξύ άλλων συνελήφθη και οδηγήθηκε σε Λαϊκό Δικαστήριο με την κατηγορία του Εθνοπροδότη. Στην αίθουσα της Λαϊκής Σχολής, που χρησίμευε ως Λαϊκό Δικαστήριο, ο Ηλίας Καρατζάς μαζί με άλλους είκοσι συγκατηγορούμενούς του κρίθηκαν ένοχοι εσχάτης προδοσίας και καταδικάστηκαν σε θάνατο.

⁵⁸ Φ. Τσαγκάρης, *Αναμνήσεις της μεσσηνιακής κατοχής από τη σκοπιά της Δημαρχίας Καλαμών*, Αθήνα 1973, σ. 18

⁵⁹ Παν. Χ. Κουμάντος, *Οι δήμαρχοι της Καλαμάτας (1834-1978)*, Καλαμάτα 2017, σ. 379

⁶⁰ Ν. Τόμπρος - Π. Ψωμάς - Στ. Πανταζόπουλος, «Ο Δημαρχιακός θώκος και οι κάτοχοί του (1934-1951). Συγκριτική μελέτη σε Πάτρα και Καλαμάτα», στο: *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950*, Αθήνα 2009 σ. 136

⁶¹ Παν. Χ. Κουμάντος, *ό. π.*, σ. 380

Καθ' όλη τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής η δημοτική αρχή είχε πολύ περιορισμένα περιθώρια άσκησης ελεύθερης δημοτικής πολιτικής. Οι όποιες ενέργειες και παρεμβάσεις άπτονταν περισσότερο διαδικαστικών θεμάτων, που αφορούσαν κυρίως τη λειτουργία των υπηρεσιών του δήμου, ενώ δεν ήταν λίγες οι αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου σχετικά με παροχή επιδομάτων, τροφίμων και ρουχισμού σε ευπαθείς ομάδες τους πληθυσμού, προσλήψεις εργατών και εκτέλεση μικρής έκτασης εργολαβιών⁶². Το κύριο θέμα όμως το οποίο καλούνταν να επιλύσουν όλοι οι κατοχικοί δήμαρχοι της Καλαμάτας ήταν το επισιτιστικό και γύρω από αυτό κινούνται και οι ανακοινώσεις τους στον τοπικό τύπο. Καταρτούσαν καταλόγους δημοτών για τη χορήγηση δελτίων τροφίμων και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης, καλούσαν τους δημότες να τακτοποιήσουν τις οφειλές τους προς το δήμο, ενώ ακόμα και τους δύσκολους εκείνους καιρούς μεριμνούσαν για την προστασία του πρασίνου⁶³ και για τη φροντίδα των οικογενειακών τάφων⁶⁴.

Ουσιαστικά, η δημοτική αρχή ήταν ο μεσάζοντας μεταξύ της γερμανικής διοίκησης και του καλαματιανού λαού, επιφορτισμένη να εκτελεί τις εντολές των αρχών κατοχής. Οι κατοχικοί δήμαρχοι της Καλαμάτας όπως εξάλλου και όλης της επικράτειας αντιμετώπιζονταν περιφρονητικά από τις κατοχικές αρχές, οι οποίες στο πρόσωπό τους έβλεπαν μόνο τους διεκπεραιωτές των εντολών τους. Οι όποιες λειτουργίες των δημοτικών υπηρεσιών πρωταρχικό στόχο είχαν την κάλυψη των αναγκών του στρατού κατοχής. *«Οι Γερμανοί κατέφευγον καθημερινώς εις τον Δήμαρχον και μας υποχρέωναν να τους υποδεικνύουμε από πού θα λαμβάνουν τα διάφορα τρόφιμα, να τους παραχωρούμεν οικήματα, έπιπλα, εργάτας κ.λ.π.»*⁶⁵ Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι από το Απρίλιο του 1941 ως και το Σεπτέμβριο του 1944 ο δημορχιακό θώκος στην Καλαμάτα άλλαξε κατόχους επτά φορές, ενώ οι Γερμανοί άφησαν απροστάτευτο τον τελευταίο κατοχικό δήμαρχο της πόλης. Επιπλέον, κατά το μεγάλο μπλόκο των Γερμανών στη Ράχη τον Οκτώβριο του 1943 η δημορχία ανάλαβε το έργο της χορήγησης πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων, προκειμένου να εξαιρεθούν 480 άτομα από τους 1000 περίπου συλληφθέντες⁶⁶.

Η δημορχοντία του Ηλία Καρατζά συνδέθηκε με το γεγονός της πολιτικής επιστράτευσης Καλαματιανών για την παροχή υποχρεωτικής εργασίας το Μάιο του

⁶² ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, *Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Καλαμάτας*

⁶³ Εφημ. *Τα Νέα – Σημαία – Θάρρος*, 30.8.1944

⁶⁴ Εφημ. *Τα Νέα – Σημαία – Θάρρος*, 9.6.1944

⁶⁵ Φ. Τσαγκάρης, *ό. π.*, σ. 23

⁶⁶ Φ. Τσαγκάρης, *ό. π.*, σ. 32

1944. Κατά τον ιστοριοδίφη και μελετητή της τοπικής ιστορίας της πόλης, πρώην Δήμαρχο Παναγή Κουμάντο, «ο Γερμανός στρατιωτικός διοικητής τον πίεζε και τον απειλούσε να βρει τρόπο να στείλει εργάτες στη Γερμανία. Ο Δήμαρχος Καρατζάς κωλυσιεργούσε σκόπιμα, αλλά αναγκάστηκε στις 14 Μαΐου 1944 να πάρει θέση υπέρ της υποχρεωτικής εργασίας..»⁶⁷. Τελικά, στις 12 Μαΐου 1944 το Δημοτικό Συμβούλιο Καλαμάτας «έχον σύμφωνον και τον λαόν των Καλαμών εθέσπισεν την υποχρεωτικήν εργασίαν όλων των υπόχρεων προς τούτο κατοίκων δια 10 δέκα ημερομίσθια»⁶⁸, προβλέποντας όμως παράλληλα ότι όποιος δεν εργαστεί είναι αναγκασμένος να καταβάλει το αντίστοιχο ημερομίσθιο. Μάλιστα, τις επόμενες μέρες δημοσιεύονταν στον τοπικό τύπο κατάλογοι με τα ονόματα των υπόχρεων, ενώ μερικές εβδομάδες αργότερα συνεχείς ήταν οι εκκλήσεις του δημάρχου για την καταβολή του αντιτίμου της υποχρεωτικής εργασίας.

Το πρόσωπο που εκπροσωπούσε την κεντρική διοίκηση στην πόλη ήταν κατά κύριο λόγο ο Νομάρχης, ο οποίος δεν ήταν αιρετό πρόσωπο και διοριζόταν απευθείας από την Κυβέρνηση. Την περίοδο εκείνη η Νομαρχία στεγαζόταν σε ένα παλιό διώροφο κτίριο στη γωνία των σημερινών οδών Γεωργούλη και Κανάρη⁶⁹.

Το Οκτώβριο του 1943 «κατόπιν αποφάσεως της Κυβερνήσεως ανέλαβεν τα καθήκοντά του ο νέος Νομάρχης Μεσσηνίας κ. Δημ. Περρωτής, Ιατρός»⁷⁰. Ο Δημ. Περρωτής, με καταγωγή από το χωριό Σπερχογεία, ήταν παλαιός γνώριμος των Καλαματιανών, καθώς ήταν μάχιμος γιατρός και Πρόεδρος του Ιατρικού Συλλόγου Μεσσηνίας και πολλάκις πολιτευτής κατά τη δεκαετία του 1930 με βασιλόφρονα και φιλοφασιστικά πολιτικά σχήματα⁷¹. Ο Περρωτής γίνεται νομάρχης Μεσσηνίας σε μια περίοδο που η επερχόμενη ήττα των δυνάμεων του Άξονα ήταν πια ορατή, το επισιτιστικό πρόβλημα παρά τις κατά καιρούς διακυμάνσεις είχε αμβλυνθεί και το κύριο διακύβευμα τώρα πια ήταν το μεταπολεμικό πολιτικό και κοινωνικό σκηνικό που επρόκειτο να διαμορφωθεί στη χώρα. Γι' αυτό το λόγο, το κύριο μέλημα του νέου Νομάρχη ήταν η εξόντωση των αντάρτικων ομάδων του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, μέσα στα πλαίσια του γενικότερου κεντρικού σχεδιασμού για την αντιμετώπιση της διογκούμενης δύναμης του ΕΑΜ και κατ' επέκταση του ΚΚΕ. Κυρίως από το Φεβρουάριο του 1944 μέχρι το τέλος της γερμανικής κατοχής η Νομαρχία επιδίδεται

⁶⁷ Παν. Χ. Κουμάντος, *ό. π.*, σ. 379

⁶⁸ Εφημ. *Θάρρος*, 14.05.1944

⁶⁹ Γ. Μπακόπουλος, *Ηρωικά και Ανθρώπινα*, Καλαμάτα χ.χ., σ. 36

⁷⁰ Εφημ. *Θάρρος*, 16.10.1943

⁷¹ Ν.Ι. Ζερβής, *ΚΑΛΑΜΑΤΑ Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, τ. 4. (2003) σ. 111

σε έναν άνευ προηγουμένου αντικομμουνιστικό και αντιεαμικό αγώνα. Με συνεχείς, σχεδόν καθημερινές δημοσιεύσεις στον τοπικό τύπο και με τη διοργάνωση εκδηλώσεων και διαλέξεων όλος ο κρατικός μηχανισμός στρατεύεται στον αγώνα κατά του ΕΑΜ.

Η δωσίλογη δράση του Περωτή στη Μεσσηνία ήταν διαβόητη και μαρτυρείται από ποικίλες πηγές όλων των πολιτικών αποχρώσεων⁷². Μάλιστα, από τους πρώτους μήνες του 1944, όταν επωζόταν η ίδρυση των Τ.Α στην Καλαμάτα *«ήταν παντοδύναμος κύριος της ζωής και του θανάτου των Καλαματιανών, μαζί με μια ομάδα ενόπλων, κυρίως νεαρών, οι οποίοι τον περιέβαλαν ως σωματοφύλακες»*⁷³. Ο Νομάρχης, λοιπόν, συνιστούσε συχνά μέσω του τοπικού τύπου στον καλαματιανό λαό *απόλυτον τάξιν και ησυχίαν*⁷⁴, χορηγούσε βεβαιώσεις εθnikοφροσύνης, προκειμένου οι κάτοχοί τους να εξαιρούνται γερμανικών συλλήψεων⁷⁵, πρωτοστάτησε στο μπλόκο της 4^{ης} Φεβρουαρίου 1944 στην Αγορά της Καλαμάτας και στη εκτέλεση 148 Καλαματιανών, συνέδραμε τα Τάγματα Ασφαλείας στην Καλαμάτα στη δίωξη των ανταρτών του ΕΛΑΣ και των συμπαθούντων αυτών, ενώ είχε ενεργό ρόλο στη μάχη των Τ.Α. και του ΕΛΑΣ στην Πηγάδα του Μελιγαλά το Σεπτέμβριο του 1944 μετά την αποχώρηση των Γερμανών από τη Μεσσηνία.

Τον κύκλο της διοίκησης στην κατεχόμενη Καλαμάτα συμπληρώνουν φυσικά οι γερμανικές αρχές κατοχής, οι οποίες ήταν στρατιωτικές, ενώ διεκπεραιωτικό ρόλο στη διοίκηση της πόλης είχαν ο Δήμος και η Νομαρχία, πάντα βέβαια υπό την επιτήρηση και την επίβλεψη των Γερμανών. Γερμανός διοικητής Καλαμάτας ήταν ο Αντισυνταγματάρχης *Julius Wölfinger* του 749 *Συντάγματος των Κυνηγών*, το οποίο τον Οκτώβριο μετακινήθηκε στην Αχαΐα και το Δεκέμβριο του 1943 πήρε μέρος στο Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων, ενώ τον Απρίλιο του 1944 νέος Γερμανός Φρούραρχος ορίστηκε ο Συνταγματάρχης *Hautwild*⁷⁶. Η γερμανική διοίκηση της

⁷² Ο Ν.Ι. Ζερβής, μελετητής της κατοχικής ιστορίας της Καλαμάτας με σαφή αντι-εαμική στάση αναφέρει χαρακτηριστικά σχετικά με το μπλόκο της Αγοράς το Φεβρουάριο του 1944: *«Από την αφήγησή μου αυτή θα διαπιστωθεί, πέρα από κάθε αμφιβολία ότι οι συλλήψεις αυτές υπήρξαν έργο του Δημήτρη Περωτή σε συνεργασία με το Γερμανικό Στρατό Κατοχής ή και το αντίθετον»*, Ι.Ν. Ζερβής, *ΚΑΛΑΜΑΤΑ Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, Καλαμάτα 2003, τ. 4, σ. 54. Αντιστοίχως, παρατίθεται απόσπασμα εφημερίδας του ΕΑΜ Μεσσηνίας: *«Πάνω από 500 πατριώτες οδηγούνται σαν κοπάδι στο Σύνταγμα. Κι εκεί φτάνει η επίσημη προδοσία του Κράτους. Ο «Νομάρχης» κάνει ακόμα μια πρόχειρη αυτοπρόσωπη διαλογή. Και παραδίδει τελικά πάνω από 300 τίμιους πατριώτες...Κι όλοι τους εκτελέστηκαν ομαδικά στο Σύνταγμα»*. Εφημ. *Ελεύθερη Μεσσηνία*, αρ. φ. 317, 21.9.1945

⁷³ Ι.Ν. Ζερβής, *ό. π.*, σ. 53

⁷⁴ Εφημ. *Σημαία*, 19.10.1944

⁷⁵ Ν.Ι. Ζερβής, *ό. π.*, σ. 390

⁷⁶ Εφημ. *Τα Νέα – Σημαία – Θάρρος*, 20.4.1944

Καλαμάτας υπαγόταν στο Γερμανό Στρατιωτικό Διοικητή Πελοποννήσου, Υποστράτηγο *Karl von Le Suire*, ο οποίος την επόμενη μέρα της εισόδου των Γερμανών στην Καλαμάτα «αυτοσυστήθηκε» μέσω του τοπικού τύπου στον Καλαματιανό λαό και έδωσε τα πρώτα δείγματα της γερμανική κατοχής της πόλης, η οποία ουσιαστικά τώρα ξεκινούσε. Αρχικά, το γερμανικό Φρουραρχείο (*Ortskommandatur Kalamata*) στεγάστηκε στο κτήριο της Τράπεζας της Ελλάδος στην κεντρική πλατεία της πόλης, για να μετεγκατασταθεί το Δεκέμβριο του 1943 στο Δικαστικό Μέγαρο στο τμήμα Εισαγγελίας⁷⁷. Το Φρουραρχείο δεν ήταν απροσπέλαστο για τους πολίτες, μάλιστα κατά τακτά χρονικά διαστήματα ορίζονταν συγκεκριμένες ώρες ακροάσεων των πολιτών, κυρίως 9:00-11:00 και 16:00-17:00⁷⁸.

1.2. Η οικονομία

Η οικονομία της Καλαμάτας κατά τη διάρκεια της δεύτερης κατοχής της από τους Γερμανούς αποτελεί μια μικρογραφία της δεινότατης οικονομικής κατάστασης, στην οποία βρισκόταν η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων, με μοναδική εξαίρεση όσους πλούτισαν από την αισχροκέρδεια και τη Μαύρη Αγορά.

Άμα τη εμφανίσει του στην Ελλάδα ο γερμανικός στρατός κατοχής επιδόθηκε σε μια άνευ προηγουμένου λεηλάτηση όλων των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας καθώς και του συνόλου της δημόσιας και ιδιωτικής περιουσίας. Το σύνολο της αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής δημεύτηκε για τις ανάγκες του Άξονα, ενώ επετράπη η λειτουργία μόνο των εργοστασίων εκείνων, που κάλυπταν τις ανάγκες του γερμανικού στρατού. Ο εξοπλισμός των υπολοίπων είτε καταστράφηκε ολοσχερώς είτε μεταφέρθηκε στη Γερμανία. Ο ορυκτός πλούτος της χώρας αποτελούσε το κύριο αντικείμενο του ενδιαφέροντος του Άξονα, καθώς η πολεμική βιομηχανία του Γ' Ράιχ είχε μεγάλη ανάγκη από ορυκτά μέταλλα, όπως χρώμιο, βωξίτη, νικέλιο και κυρίως λιγνίτη. Η εξόρυξη των μετάλλων αυτών υπήρξε καθοριστική για τη συνέχιση του πολέμου, καθώς η απώλεια των εισαγωγών των απαραίτητων μετάλλων από την Αυστραλία και τη Ν. Αφρική είχε ως επακόλουθο να στραφεί η Γερμανία προς τις Βαλκανικές χώρες.⁷⁹ Στη βάση αυτής της αναγκαιότητας εξηγείται και η πρακτική των

⁷⁷ Εφημ. *Θάρρος*, 3.12.1943

⁷⁸ Εφημ. *Τα Νέα – Σημαία – Θάρρος*, 29.4.1944

⁷⁹ Β. Μανουσάκης, *Οικονομία και Πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1940-1944)*, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 358

Γερμανών να τοποθετούν τα στρατεύματά τους σε ορυχεία ή σε δρόμους οδηγούν σε αυτά⁸⁰.

Το πρώτο οικονομικό θύμα της κατοχής ήταν η αγροτική παραγωγή. Τη μεταξική περίοδο το κράτος έδινε δυνατότητα στους αγρότες να του πουλήσουν το σύνολο της αγροτικής παραγωγής σιτηρών εφαρμόζοντας ένα είδος κρατικού προστατευτισμού, προκειμένου να γίνεται απορρόφηση της παραγωγής, να εξασφαλίζεται επάρκεια σιτηρών αλλά και να διασφαλίζουν οι αγρότες ένα μίνιμουμ εισόδημα. Αργότερα όμως, οι δυνάμεις κατοχής, αφού παρακρατούσαν την απαραίτητη για τη συντήρησή τους αγροτική παραγωγή, στη συνέχεια υποχρέωναν τους αγρότες να πουλήσουν το υπόλοιπο της παραγωγή τους έναντι εξευτελιστικών τιμών και μάλιστα σε δραχμές, οι οποίες δεν είχαν καμία απολύτως αξία. Έτσι, οι παραγωγοί είτε απέκρυπταν την παραγωγή τους είτε στρέφονταν σε εναλλακτικές μορφές διάθεσής της, π.χ. στην ανταλλαγή προϊόντων. Από την άνοιξη του 1942 πραγματοποιούνταν συνεχείς έλεγχοι και έφοδοι στα χωριά με το πρόσχημα της ανακάλυψη κρυμμένων όπλων αλλά στην πραγματικότητα με σκοπό την υφαρπαγή αγροτικών προϊόντων, προκειμένου να συντηρηθεί ο ευρισκόμενος σε δεινή θέση ο ιταλικός κυρίως στρατός, μια και αυτός ήταν κατά κανόνα ο κύριος της υπαίθρου. Επιπλέον, η σημαντική απώλεια των σιτοπαραγωγικών εδαφών της Αν. Μακεδονίας και της Θράκης και η δυσκολία εξεύρεσης σπόρων, λιπασμάτων και αγροτικών εργαλείων και μηχανημάτων καταδίκασαν την αγροτική παραγωγή σε κατακόρυφη πτώση. Υπολογίζεται ότι κατά τα έτη 1940-1944 η γεωργική παραγωγή στην Ελλάδα μειώθηκε κατά 70%⁸¹.

Άμεσο επακόλουθο της μείωσης της διαθέσιμης αγροτικής παραγωγής της χώρας ήταν φυσικά και η κατάρρευση του εσωτερικού εμπορίου. Η καταστροφή του ήδη περιορισμένου οδικού δικτύου, που τροφοδοτούσε τα αστικά κέντρα με τα πολύτιμα για την επιβίωση του πληθυσμού των πόλεων τρόφιμα, ουσιαστικά απομόνωσε πολλές περιοχές της χώρας. Ευνοήθηκε περισσότερο η δημιουργία μικρών οικονομιών τοπικού χαρακτήρα, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει εμπορική κίνηση αγαθών από τη μια περιοχή στην άλλη ή από την περιφέρεια στο κέντρο. Η δυσκολία στις μεταφορές από την αρχή της κατοχής αναγνωρίστηκε ως ένα σοβαρό θέμα που θα

---

⁸⁰ Χρ. Χατζηιωσήφ, «Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι*, τ. 3β (2007), σ. 192

⁸¹ Μιχ. Ψαλιδόπουλος, «Η λεηλασία των πόρων της χώρας από τους κατακτητές», στην: *Καθημερινή*, 4.7.2010

δημιουργούσε ελλείψεις στα αστικά κέντρα. «Δεν είναι η μαύρη αγορά μόνο, που φουσκώνει τις τιμές τους. Εκείνο που κυρίως προκαλεί την υπερτίμηση των τροφίμων σε ορισμένα αστικά κέντρα, όπως η Αθήνα, είναι οι δυσκολίες των μεταφορών».⁸²

Από την άλλη πλευρά, ενώ το μικρεμπόριο κατέρρεε, ταυτόχρονα ένα σημαντικό μέρος του τζίρου των μεγαλεμπόρων και των βιομηχανιών προερχόταν από τις εμπορικές συναλλαγές με τους κατακτητές. Μάλιστα, οι τελευταίοι επιδίωκαν να ικανοποιήσουν το μεγαλύτερο μέρος των απαιτήσεών τους από τους Έλληνες παραγωγούς και προμηθευτές. Αντιστοίχως πολλοί τους τελευταίους προτιμούσαν να προμηθεύουν τους κατακτητές και όχι το ελληνικό κράτος, το οποίο κατά κανόνα πρόσφερε χαμηλότερες τιμές. Ο ίδιος ο κατοχικός Πρωθυπουργός, Τσολάκογλου, στηλιτεύει τέτοια περιστατικά παραγωγών και εμπόρων που προσέφευγαν στους Γερμανούς, προκειμένου να αποφύγουν την υποχρεωτική πώληση των προϊόντων τους στην Ελληνική Πολιτεία⁸³. Τα υπέρογκα κέρδη που εξασφάλιζαν οι οικονομικοί συνεργάτες των Γερμανών αποθησαυρίζονταν σε χρυσές λίρες και κυρίως σε ακίνητα, η τιμή των οποίων κατά τη διάρκεια της κατοχής είχε πέσει κατακόρυφα.

Η περιπέτεια του πολέμου και της Κατοχής αναμφισβήτητα είχε αρνητικές επιπτώσεις και στα δημόσια οικονομικά της χώρας. Η χρηματοδότηση του ελληνοϊταλικού πολέμου με την ταυτόχρονη μείωση των φορολογικών εσόδων προκάλεσε δημοσιονομικό έλλειμμα, το οποίο σε πρώτη φάση καλύφθηκε από τους πλεονασματικούς προϋπολογισμούς των προηγούμενων ετών. Η έναρξη όμως της τριπλής κατοχής και η είσοδος της χώρας σε μια νέα οικονομική πραγματικότητα είχαν άμεση επίδραση στα οικονομικά μεγέθη του κατοχικού ελληνικού κράτους με δύο βασικές παραμέτρους, τα έξοδα κατοχής, ή έξοδα ανοικοδόμησης, όπως τα χαρακτήριζαν οι κατακτητές, και τον πληθωρισμό.

Τα έξοδα συντήρησης του κατοχικού στρατού καθώς και των απαραίτητων οχυρωματικών έργων που πραγματοποιήθηκαν καλύφθηκαν από τα λεγόμενα *έξοδα κατοχής* (*Besatzungskosten*), που υποχρεώθηκε να καταβάλει το ελληνικό κατοχικό κράτος στους κατακτητές. Τα έξοδα κατοχής ανέρχονταν σε 3 δισεκατομμύρια το μήνα, ενώ μόνο για το Νοέμβριο του 1941 αυτά έφτασαν το δυσθεώρητο ποσό των 25 δισεκατομμυρίων⁸⁴. Η απαίτηση της Βέρμαχτ από τα κατεχόμενα κράτη να

⁸² Ν. Ζαρίφης, «Πίσω στο εμπόριο...», στο: *Ελεύθερο Βήμα*, 7.11.1941

⁸³ Γ. Τσολάκογλου, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1959, σ. 201-205

⁸⁴ Ελ. Νικολαΐδου, «Κατοχή στην Ελλάδα: Οι ελλείψεις των προϊόντων και οι επιτάξεις των Γερμανών», στην: *Εφ. Συν.*, 28.10.2017

χρηματοδοτούν ουσιαστικά την κατοχή τους ήταν μια πάγια τακτική των Γερμανών, οι οποίοι ζητούσαν από τις δωσίλογες κατοχικές κυβερνήσεις όλο και περισσότερα χρήματα.

Μοιραία, οι τελευταίες στρέφονταν προς την Τράπεζα της Ελλάδος, προκειμένου να τυπώσει όλο και περισσότερο χαρτονόμισμα χωρίς φυσικά αντίκρισμα, εκτοξεύοντας τον πληθωρισμό στα ύψη, καθώς *«κάθε νέα έκδοση χαρτονομίσματος πρόσθετε μια νέα στροφή στην ανοδική πορεία του πληθωρισμού, κάνοντας τα έξοδα του επόμενου μήνα να ορίζονται σε υψηλότερο επίπεδο»*⁸⁵. Ταυτόχρονα, ο υπερπληθωρισμός αυτός ακύρωσε τις καταθέσεις σε χρήμα, οι οποίες δεν είχαν πια καμία αγοραστική αξία φτωχοποιώντας ακόμα περισσότερο τον πληθυσμό, ενώ λόγω της απαξίας του χρήματος στις οικονομικές συναλλαγές επιστρατεύτηκαν στο βωμό της επιβίωσης καταναλωτικά αγαθά, τρόφιμα, τιμαλφή, κοσμήματα ακόμα και ακίνητα.

Η απειλή του Τσολάκογλου ότι θα παραιτηθεί, αν δεν βρεθεί σύντομα μια λύση, κινητοποίησε τις κατοχικές αρχές. Ο Γερμανός πληρεξούσιος Altenburg προειδοποίησε τους ανωτέρους του ότι δύσκολα θα βρισκόταν κάποιος πρόθυμος αντικαταστάτης του Τσολάκογλου, τη στιγμή μάλιστα που άρχιζε η επιτυχής συμμαχική αντεπίθεση στη Βόρεια Αφρική, και ότι έπρεπε να ικανοποιηθούν κάποια από τα ελληνικά αιτήματα, προκειμένου να παραμείνει ο Τσολάκογλου στη θέση του. Και πάλι όμως οι Γερμανοί δεν προέβησαν σε καμία αξιόλογη ενέργεια, με την αιτιολογία ότι είχαν αφήσει στους Ιταλούς τον κύριο λόγο όσον αφορά στην Ελλάδα. Οι τελευταίοι με τη σειρά τους διεμήνυσαν ότι θα αναλάμβαναν κάποια πρωτοβουλία, μόνο αν αποσπούσαν κάποια περιοχή με στρατηγικά πλεονεκτήματα από τους Γερμανούς, κάτι βέβαιο που οι Γερμανοί δεν ήταν διατεθειμένοι να αποδεχθούν. Αντιπρότειναν να αναλάβει την εξυγίανση της ελληνικής οικονομίας ο Ναζιστής Αυστριακός οικονομολόγος Hermann Neubacher, ο οποίος πράγματι μέσα σε δύο χρόνια επρόκειτο να επαναφέρει την κανονικότητα στα δημοσιονομικά, να αποκλιμακώσει τον πληθωρισμό, να μειώσει τις τιμές των τροφίμων και να ενισχύσει την ισοτιμία της δραχμής με το χρυσό.

Η Μαύρη Αγορά είναι διαχρονικά ένα ακόμα φαινόμενο των πολέμων. Στην περίπτωση δε της Ελλάδας ήταν παρόν σε όλη της διάρκεια της κατοχής, αν και με διακυμάνσεις, πυροδοτώντας πολλές οικονομικές και κοινωνικές εκρήξεις. Ο

⁸⁵ M. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1994, σ. 92-93

αποκλεισμός της Ελλάδας από τους προπολεμικούς εμπορικούς της δρόμους και εταίρους και η έλλειψη βασικών ειδών διατροφής είτε λόγω της επίταξης είτε λόγω της απόκρυψης της παραγωγής από τους ίδιους τους παραγωγούς ενέτειναν το φαινόμενο της μαύρης αγοράς. Πολλοί άνθρωποι αναγκάζονταν να καταφύγουν σε παρα-νόμιμα μονοπάτια, προκειμένου να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα για την επιβίωσή τους. Δίπλα όμως στον «μικρό» μαυραγορίτη, που όχι σπάνια ετύγχανε της συμπάθειας του λαού⁸⁶, υπήρχαν και πολλοί έμποροι και βιομήχανοι, οι οποίοι ήδη από τους πρώτους μήνες της κατοχής είχε συγκροτήσει ολόκληρες εταιρίες αποθησαυρίζοντας τεράστια κέρδη. *«Υπερχιλίοι οι συλληφθέντες τελευταίως μαυραγορίται, μεταξύ αυτών 50 μεγαλοβιομήχανοι με κέρδη δεκάδων εκατομμυρίων. Αποθήκαι και τρόφιμα κατασχεθέντα υπό των ασθενών αξίας 500.000.000 δραχμών. Εις ένα μήνα μαυραγορίτικη εταιρεία κερδίζει 15.000.000 δραχμάς»*⁸⁷. Τέλος, δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις εμπλοκής των ίδιων των δυνάμεων κατοχής στο δίκτυο της μαύρης αγοράς κυρίως προς το τέλος της κατοχής ή την παραμονή της ιταλικής συνθηκολόγησης.

Η οικονομία της Μεσσηνιακής πρωτεύουσας καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχής και συγκεκριμένα κατά τη β' γερμανική κατοχή συνιστούσε μια μικρογραφία της οικονομικής κατάστασης που επικρατούσε σε όλη την κατεχόμενη χώρα.

Η αγροτική παραγωγή είχε μειωθεί δραστικά λόγω της έλλειψης εργατικών χεριών και της ανεπάρκειας λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων. Και από αυτή τη μικρή παραγωγή το μεγαλύτερο μέρος διοχετευόταν στο στρατό κατοχής, ενώ ελάχιστο ήταν διαθέσιμο για το λαό. Η κατοχική διοίκηση μέσω των μηχανισμών της αποσκοπούσε στον απόλυτο έλεγχο του κυκλώματος παραγωγής, μεταφοράς και πώλησης των προϊόντων⁸⁸. Η αγορά και η πώληση των τροφίμων γινόταν μόνο κατόπιν άδειας που παραχωρούσε στην αρχή το Φρουραρχείο⁸⁹ και αργότερα η Νομαρχία⁹⁰, ενώ ταυτόχρονα απαγορευόταν η εξαγωγή προϊόντων⁹¹.

⁸⁶ Ο συγγραφέας Ασημάκης Πανσέληνος π.χ. αναφέρει για τη μαύρη αγορά: *«Μου είναι συμπαθητική. Ουσιαστικά είναι η φυσική αγορά. Η νόμιμη είναι μονάχα για να θρέφει την κυβέρνηση και τους γύρω της. Και η κυβέρνηση υπάρχει μονάχα για να θρέφεται από την νόμιμη αγορά»*. Φύλλα ημερολογίου, (1941-1943), Αθήνα, 1993, σ. 134

⁸⁷ Εφημ. *Ακρόπολις*, 14.12.1941

⁸⁸ Παντ. Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-45. Η περιπέτεια της επιβίωσης, του διχασμού και της απελευθέρωσης*, Αθήνα 2004, σ. 65

⁸⁹ Εφημ. *Τα Νέα – Σημαία – Θάρρος*, 11.6.1944

⁹⁰ Εφημ. *Τα Νέα – Σημαία – Θάρρος*, 18.6.1944

⁹¹ Εφημ. *Θάρρος*, 30.10.1943

Παράλληλα, οι περισσότερες βιομηχανίες της πόλης είτε ανέστειλαν τη λειτουργία τους είτε υπολειπούνταν λόγω κυρίως της παντελούς έλλειψης πρώτων υλών, την κατάρρευση του συγκοινωνιακού δικτύου και της νομισματικής αστάθειας. Αν και οι Γερμανοί την επαύριον την κατοχής της Καλαμάτας προχώρησαν στο κλείσιμο όλων των βιοτεχνικών εργαστηρίων, λίγες μέρες αργότερα ανακοίνωσαν την άρση αυτής της απαγόρευσης⁹², προτρέποντας μάλιστα τους ιδιοκτήτες των εμπορικών καταστημάτων να κρατούν ανοιχτά τις επιχειρήσεις τους κατά τις εργάσιμες μέρες και ώρες⁹³, προκειμένου προφανώς να επανέλθει η οικονομική ζωή της πόλης σε κάποια κανονικότητα. Αν εν μέρει στην πόλη αυτό ήταν εφικτό, στην παραλία ήταν μια ουτοπία. Το λιμάνι της Καλαμάτας που προπολεμικά συνέδεε εμπορικά τη μεσσηνιακή πρωτεύουσα με τα μεγαλύτερα λιμάνια της Μεσογείου νέκρωσε από κάθε εμπορική δραστηριότητα και πολλοί κάτοικοι της παραλίας αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στο κέντρο της πόλης.

Αναπόφευκτη συνέπεια της οικονομικής κατάρρευσης της πόλης ήταν η εκτίναξη της ανεργίας στα ύψη. Οι περισσότεροι άνεργοι Καλαματιανοί περιφέρονταν στην πόλη αναζητώντας μάταια κάποιο μεροκάματο, χωρίς να *«εκωλύοντο να αναλάβουν οιαδήποτε εργασία χειρονακτική προς εξοικονόμησιν των στοιχειωδών αναγκών»*⁹⁴, ενώ σε απόλυτα δυσχερή θέση βρίσκονταν οι τραυματίες και οι ανάπηροι πολέμου, οι οποίοι εκ των πραγμάτων δεν ήταν δυνατό να εργαστούν. Πρόσκαιρα, πολλοί από αυτούς κατέφευγαν στην ύπαιθρο, για να εργαστούν στην συγκομιδή των σύκων και των ελιών. Όλα αυτά συνέβαιναν σε μια πόλη, στην οποία ακόμα και προπολεμικά τα 3/5 του άφθονου εργατικού δυναμικού της με δυσκολία τα έβγαζε πέρα⁹⁵.

Παράλληλα, ο πληθωρισμός εκτόξευε τις τιμές των προϊόντων σε δυσθεώρητα ύψη. Όχι μόνο στα αγροτικά προϊόντα, τα οποία βρίσκονταν σε έλλειψη, αλλά και σε όλα τα αγαθά που διατίθεντο προς πώληση παρατηρούνταν καθημερινές ανατιμήσεις. Ειδικά τους πρώτους μήνες της γερμανικής κατοχής το θέμα των ανατιμήσεων βρισκόταν σε μεγάλη έξαρση αναγκάζοντας τις αρχές, κυρίως τις τοπικές, αφού αυτές ήταν επιφορτισμένες με το θέμα των τιμών των προϊόντων, αλλά και τους φορείς της πόλης να παρέμβουν. Τον Οκτώβριο του 1943 έγινε σύσκεψη στην

⁹² Εφημ. *Θάρρος*, 14.9.1943

⁹³ Εφημ. *Θάρρος*, 17.11.1943

⁹⁴ Φ. Τσαγκάρης, *Αναμνήσεις της μεσσηνιακής κατοχής από την σκοπιάν της Δημαρχίας Καλαμών*, Αθήνα 1971, σ. 8-9

⁹⁵ Αμ. Ηρ. Σκούρα, *ό. π.*, σ. 171

Εισαγγελία για την πάταξη της αισχροκέρδειας⁹⁶, ενώ και το Επιμελητήριο προέβη σε σχετικές ανακοινώσεις συνιστώντας στους ιδιοκτήτες των καταστημάτων να συγκρατούν τις τιμές⁹⁷. Μάλιστα, δεν ήταν λίγες οι φορείς που οι αρχές προχώρησαν σε διατίμηση των προϊόντων, προκειμένου να συγκρατηθούν οι τιμές και να παταχθεί η αισχροκέρδεια. Το Νοέμβριο του 1943 η Χωροφυλακή ανακοίνωσε το ανώτατο ύψος των τιμών πώλησης των ειδών διατροφής⁹⁸, ενώ και οι καταστηματάρχες ήταν υποχρεωμένοι να αναγράφουν σε εμφανές σημείο τις τιμές των προϊόντων. Διατίμηση δεν επιβαλλόταν μόνο στα βασικά είδη διατροφής αλλά και στα υποδήματα,⁹⁹ ακόμα και στις παροχές των κουρείων¹⁰⁰.

Οι Καλαματιανοί αρχικά τουλάχιστον αντιμετώπιζαν την οικονομική δυσπραγία με την ανταλλαγή προϊόντων. *«Το αλάτι και το σαπούνι ήταν δύσπερατα. Έτρεχαν σε χωριά οι Καλαματιανοί, που κατάφερναν να τα προμηθευτούν και να τα ανταλλάξουν με στάρι, λάδι, τυρί και ό,τι φαγώσιμο βρίσκανε. Έβγαζαν οι μανάδες την προίκα των κοριτσιών τους και έπαιρναν τους δρόμους προς τα χωριά, να τα ανταλλάξουν με τρόφιμα και αυτά»*¹⁰¹. Επίσης, οι κούτες με τα τσιγάρα, που αφθονούσαν στην Καλαμάτα λόγω της προπολεμικής άνθησης της καπνοβιομηχανίας της πόλης, ήταν ένα ακόμα πολύτιμο ανταλλάξιμο προϊόν. *«Τρεις κούτες των εκατό τσιγάρων...Αυτές βέβαια για να τις ανταλλάξω στο χωριό που θα πήγαινα με τρόφιμα για το σπίτι»*¹⁰². Βέβαια, η πρακτική αυτή ήταν υπό την υψηλή εποπτεία των αρχών, κυρίως ελληνικών και λιγότερο κατοχικών, που παρέμβαιναν όταν το έκριναν απαραίτητο. Το Μάρτιο του 1944 η μοναρχία απαγόρευσε την ανταλλαγή λαδιού με σιτηρά, μέχρι να καταφθάσει στο λιμάνι της Καλαμάτας το πλοίο του Ερυθρού Σταυρού και να καθοριστεί η αναλογία λαδιού – σίτου¹⁰³.

Η ανταλλαγή προϊόντων ως οικονομική-εμπορική πρακτική απαντά όχι μόνο σε μεμονωμένες περιπτώσεις αλλά και σε πιο «επίσημο» επίπεδο. Το Δεκέμβριο του 1943 Καλαματιανοί έμποροι και επαγγελματίες ίδρυσαν έναν οργανισμό, με σκοπό την κάλυψη των επισιτιστικών αναγκών της πόλης μέσω της ανταλλαγής τροφίμων. Στο συμφωνητικό ορίζονταν επίσης οι ανταλλακτικές αξίες για την προμήθεια του

⁹⁶ Εφημ. *Θάρρος*, 9.10.1943

⁹⁷ Εφημ. *Θάρρος*, 15.10.1943

⁹⁸ Εφημ. *Θάρρος*, 2.11.1943

⁹⁹ Εφημ. *Τα Νέα – Σημαία – Θάρρος*, 6.8.1943

¹⁰⁰ Εφημ. *Τα Νέα – Σημαία – Θάρρος*, 8.8.1943

¹⁰¹ Β. Βουρνά, *Όραμα και Μνήμες. Τα πρώτα τριάντα χρόνια μου*, Αθήνα 2001, σ. 139

¹⁰² Γ. Β. Μπακόπουλος, *Ηρωικά και Ανθρώπινα, (Μαρτυρία)*, Καλαμάτα, σ. 24

¹⁰³ Εφημ. *Θάρρος*, 21.3.1944

ελαιολάδου. Οι δείκτες αυτοί αποτελούν μια πολύτιμη ψηφίδα της κοινωνικής ιστορίας της Κατοχής και αποτυπώνονται στο αρχαιακό υλικό ως ακολούθως: «μία οκά ελαιολάδου θα ανταλλάσσεται έναντι μιας και ημισείας (11/2) οκάς σίτου, συν μιας (1) οκάς λευκών φασολίων, συν δέκα πέντε (15) δραμίων ζακχάρεως»¹⁰⁴. Βέβαια, η πρωτοβουλία αυτή των εμπόρων είχε ευρύτερες διαστάσεις και αφορούσε αφενός την επαγγελματική τους επιβίωση αφετέρου όμως επιθυμούσαν να διαχωριστούν πλήρως από το μαυραγοριστισμό και να υπερασπιστούν την ηθική διάσταση του επαγγέλματός τους.

Το φαινόμενο της μαύρης αγοράς, δεν μπορούσε βέβαια παρά να είναι υπαρκτό και στην Καλαμάτα. Μάλιστα η Καλαμάτα φαίνεται ότι ήταν ένας σημαντικός σταθμός τροφοδοσίας των μαυραγοριτών της Αθήνας με τρόφιμα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι υπήρχε σιδηροδρομική σύνδεση Αθήνας – Καλαμάτας τέσσερις φορές την εβδομάδα με περιορισμένες θέσεις, γεγονός που προκαλούσε τον ανταγωνισμό των μαυραγοριτών για την εξασφάλιση ενός εισιτηρίου: «Παρατηρούνται πάντα διάφορα έκτροπα εις τους σταθμούς επιβιβάσεως και δη εις τους των Αθηνών προκαλούμενα κατά το πλείστον παρά των μη εχόντων εξασφαλίζει τα εισιτήρια ταξιδίων πολιτών και ειδικότερον παρά των εκτελούντων το εμπόριον της μαύρης αγοράς»¹⁰⁵. Αμέσως μετά την κατάκτηση και την κατοχή της Καλαμάτας αρχικά από τους Ιταλούς «ένα – ένα εξαφανίζονταν από την αγορά τα βασικά είδη διατροφής και κλείνονταν σε αποθήκες»¹⁰⁶. Με αντάλλαγμα κυρίως κοσμήματα και λιγότερα έπιπλα και είδη προικός πολλές οικογένειες προμηθεύονταν κυρίως λάδι, σιτάρι, σύκα και σταφίδα. Το φαινόμενο της μαύρης αγοράς βρισκόταν σε μεγάλη έξαρση κυρίως κατά την ιταλική συνθηκολόγηση και την επακόλουθη δεύτερη γερμανική κατοχή της Καλαμάτας, όταν το μέλλον της πόλης ήταν εξαιρετικά αβέβαιο. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι ένα από τα πρώτα μέτρα που έλαβε ο νεοδιορισθείς Νομάρχης Μεσσηνίας, Δημ. Περρωτής, αφορούσε την καταπολέμηση της μαύρης αγοράς¹⁰⁷. Μάλιστα, συχνά έκανε έκκληση στους πολίτες της Καλαμάτας μέσω του τοπικού τύπου να αποφεύγουν την αγορά προϊόντων από άγνωστο

¹⁰⁴ Τζ. Λιαλιούτη, «Σαν πας στην Καλαμάτα...», στην: *Εφ. Συν.* 4.2.2008

¹⁰⁵ *sitalkis.gr*, Παντ. Στεφ. Αθανασιάδης,, «Εγκύκλιος του Υπ. Εθνικής Αμύνης προς το Υπ. Συγκοινωνίας, 05.01.1941», στο *Μια πτυχή του μαυραγοριστισμού της κατοχής*, ημ. αν. : 27.4.14, https://sitalkising.blogspot.com/2014/04/blog-post_27.html, ημ. προσβ.: 14.6.2020

¹⁰⁶ Β. Βουρνά, *ό. π.*, σ. 134

¹⁰⁷ *Εφημ. Θάρρος*, 17.10. 1943

προμηθευτή¹⁰⁸, ενώ και η κοινή έκδοση των τριών τοπικών εφημερίδων¹⁰⁹ αναδημοσίευε εκκλήσεις των αθηναϊκών εντύπων σχετικά με την πάταξη της Μαύρης Αγοράς.

Τέλος, η Καλαμάτα κατέβαλλε και αυτή με τη σειρά της τα περίφημα έξοδα κατοχή προς το στρατό κατοχής. Με αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου Καλαμάτας καταβλήθηκε στους Γερμανούς το ποσό των 2.000.000 δραχμών ως *έξοδα των αρχών κατοχής*,¹¹⁰ όταν ο μέσος μισθός του δημοτικού υπαλλήλου ανερχόταν στις 1500 δρχ. μηνιαίως¹¹¹. Το ποσό των εξόδων κατοχής είναι εξαιρετικά υψηλό, αν αναλογιστούμε ότι την περίοδο αυτή είχε ήδη αποκλιμακωθεί ο πληθωρισμός και τουλάχιστον τα δημόσια οικονομικά είχαν ανακτήσει κάποια κανονικότητα.

1.3. Η κοινωνία

Είναι γεγονός ότι η κατοχή άλλαξε τις κοινωνικές ισορροπίες στην Ελλάδα. Η απαξίωση των αμοιβών και η κατάργηση των εργατικών και κοινωνικών κατακτήσεων των προηγούμενων χρόνων προμήθευαν τους κατακτητές με φθινό εργατικό δυναμικό για τις ανάγκες του πολέμου. Επιπλέον, η εκμετάλλευση του ντόπιου εργατικού δυναμικού στις αγγαρείες και στην καταναγκαστική εργασία διαμόρφωναν ένα εκρηκτικό κοινωνικό μείγμα, που περίμενε μόνο μια σπίθα για να εκραγεί. Στον αντίποδα αυτών των εξαθλιωμένων αλλά και ετοιμοπόλεμων μαζών αναδύθηκαν νέες κοινωνικές ομάδες, που ευνοήθηκαν. Βιομήχανοι, εργολάβοι, μαυραγορίτες και διάφοροι μεσάζοντες, που έκλειναν επικερδέστατες εμπορικές και οικονομικές συμφωνίες με τον κατακτητή, σχημάτισαν μια ακμαία τάξη, που πλούτιζε από τον οικονομικό δοσιλογισμό, ταυτόχρονα όμως βάθαινε η κοινωνική άβυσσος που τη χώριζε από τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού. Δεν είναι λοιπόν καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι στο στόχαστρο των αντιστασιακών δράσεων βρέθηκε και αυτή η κατηγορία πολιτών και μάλιστα η «τιμωρία» τους ήταν συχνά πολύ πιο σκληρή από των κατακτητών. Ομοίως και στην Καλαμάτα, κυρίως η γερμανική αλλά και

¹⁰⁸ Εφημ. *Τα Νέα – Σημαία – Θάρρος*, 5.4.1944

¹⁰⁹ Εφημ. *Τα Νέα – Σημαία – Θάρρος*, 6.6.1944

¹¹⁰ ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, *Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Καλαμάτας*, αποφ. 272 & 280/16-9-1943

¹¹¹ ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, *Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Καλαμάτας*

προηγούμενη ιταλική κατοχή δοκίμασαν την κοινωνία της και διέρρηξαν σε μεγάλο βαθμό τον κοινωνικό ιστό.

Από τις πρώτες μέρες της κατοχής στη Μεσσηνία, φάνηκε ότι πιο πολύ θα πλήττονταν οι λαϊκές τάξεις, καθώς «ο βίος των λαϊκών τάξεων με την αχαλίνωτον αισχροκέρδιαν του εμπορίου – εσχάτως δε και των παραγωγών – κατέστη κυριολεκτικώς αβίωτος».¹¹² Τόσο από τα δημοσιεύματα του τοπικού τύπου όσο και από προσωπικές μαρτυρίες διάχυτη ήταν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα μια συνεχώς διογκούμενη κοινωνική πόλωση, η οποία προκλήθηκε από την όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων, που παρατηρήθηκαν κατά την περίοδο της κατοχής. Βέβαια, και η προηγούμενη δεκαετία είχε κληροδοτήσει στην πόλη μια σταδιακά αυξανόμενη κοινωνική ένταση, απόρροια των οικονομικών συνθηκών που διαμορφώθηκαν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα κατά το Μεσοπόλεμο. Και η κατοχική κοινωνική πόλωση που επακολούθησε οδήγησε και αυτή με τη σειρά της στην κοινωνική ένταση των μεταπολεμικών χρόνων.

«...μετεβλέθη ο χαρακτήρ του κόσμου εκ της νέας τάξης πραγμάτων και της δημιουργίας νέων συνθηκών» παρατηρεί ο κατοχικός δήμαρχος Καλαμάτας Φώτης Τσαγκάρης¹¹³. Στο στόχαστρο της κοινωνικής κριτικής που έφτανε στα όρια της αγανάκτησης βρίσκονταν οι παραγωγοί της καλαματιανής υπαίθρου λόγω της απόκρυψης των αγροτικών προϊόντων και της μη διάθεσής τους στην αγορά. «Αυτοί με την απληστία των καθιστούν μεγαλύτερον το δράμα των συμπολιτών μας»¹¹⁴. Επίσης, με συνεχή δημοσιεύματα ο τοπικός τύπος καλούσε τους εύπορους Καλαματιανούς να επιδείξουν πνεύμα αλληλεγγύης και να συνδράμουν τους φτωχότερους συμπολίτες τους ακολουθώντας το παράδειγμα των γειτονικών Αρκάδων¹¹⁵. «Εκτός ελαχίστων φωτεινών εξαιρέσεων, ο πλούτος εις την πόλιν μας δεν έδειξεν ότι συγκινείται από την τραγωδίαν του λαού» διαπιστώνει ο συντάκτης τοπικής εφημερίδας¹¹⁶.

Ακόμα και ο θεσμός της οικογένειας επλήγη από τη γερμανική κατοχή και τα επακόλουθα αυτής. Πολλές οικογένειες, προκειμένου να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους προωθούσαν τα παιδιά τους στην επαιτεία, η οποία «κατήντησε αληθής πληγή»¹¹⁷.

¹¹² Εφημ. *Θάρρος*, 20.7.1941

¹¹³ Φ. Τσαγκάρης, *ό. π.*, σελ. 8

¹¹⁴ Εφημ. *Θάρρος*, 9.5.1942

¹¹⁵ «Αξίζει ένα μπράβο στους γειτονές μας Αρκάδες. Κι ας είναι γιομάτος το νομός τους από ξεροβούνια και άγονες λάκες» Εφημ. *Σημαία*, 21.6.1942

¹¹⁶ Εφημ. *Θάρρος*, 13.7.1943

¹¹⁷ Εφημ. *Θάρρος*, 2.10.1943

Η ρωγή στο θεσμό της οικογένειας γίνεται ακόμα πιο ορατή το 1944, όταν το εμφυλιακό κλίμα ήταν εξαιρετικά έντονο στην καλαματιανή πραγματικότητα. Έτσι, δεν είναι λίγες οι δημόσιες μέσω του τύπου αποκηρύξεις τέκνων και αδερφών, αποδοκιμάζοντας «την προσχώρηση εις τον κομμουνισμόν»¹¹⁸ και υποβάλλοντας παράλληλα οι συντάκτες διαπιστευτήρια νομιμοφροσύνης.

Και αυτό δεν είναι διόλου τυχαίο, μια και η κατάρα του εμφυλίου είχε πέσει από νωρίς στην Καλαμάτα και χαρακτήριζε την κοινωνία της μεσσηνιακής πρωτεύουσας κυρίως από την άνοιξη του 1944 μέχρι την οριστική αποχώρηση των Γερμανών το Σεπτέμβριο του 1944. Μια περιήγηση στον τοπικό τύπο αποκαλύπτει μια κοινωνία σε έναν πρωτοφανή αντικομμουνισμό με τα τοπικά Τάγματα Ασφαλείας ουσιαστικά να έχουν υποκαταστήσει τους Γερμανούς και όλους τους θεσμούς και τις αρχές της πόλης και να επιδίδονται σε ένα ανηλεές κυνήγι μαγισσών. Καθημερινά σχεδόν δημοσιεύονταν άρθρα σχετικά με τον «ιστορικό αγώνα ολοκλήρου της Ευρώπης κατά του κομμουνισμού»¹¹⁹, ενώ στο Τριανόν, που τον προηγούμενο χρόνο φιλοξενούσε θεατρικές παραστάσεις, κινηματογραφικές προβολές και ποιητικές βραδιές, την περίοδο αυτή ακούγονται μόνο διαλέξεις για τους «απορρέοντες από τον κομμουνισμόν κινδύνους»¹²⁰.

Ως προς την κοινωνική της σύνθεση και διαστρωμάτωση η Καλαμάτα της κατοχής ήταν μια πόλη με ανομοιογενή πληθυσμό. Η πλειοψηφία των Καλαματιανών ήταν φτωχοί, στη μεσαία τάξη ανήκαν λίγοι, ενώ ακόμα λιγότεροι ήταν οι εύποροι. Δίπλα στους φτωχούς και συχνά αναλφάβητους εργάτες των βιομηχανιών και του λιμανιού υπήρχαν εύποροι μορφωμένοι αστοί, μικρομεσαίοι καταστηματάρχες και ένα μεγάλο ποσοστό προσφύγων, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν έρθει μετά τη Συνθήκη της Λοζάνης και αποκαταστάθηκαν κυρίως στη δυτική παραλία της Καλαμάτας. Από εκεί αναγκάστηκαν να φύγουν λόγω των γερμανικών βομβαρδισμών του λιμανιού και των επιτάξεων των σπιτιών τους και να ξαναγυρίσουν το καλοκαίρι του 1944. Ειδικά οι πρόσφυγες, οι οποίοι είχαν παίξει πολύ ενεργό ρόλο στην πολιτικο-συνδικαλιστική ιστορία της πόλης κατά την εποχή του Μεσοπολέμου, σχημάτισαν και κατά την κατοχική περίοδο ένα εξαθλιωμένο μεν αλλά κοινωνικά ενεργό και «ετοιμοπόλεμο» κοινωνικό υποσύνολο

¹¹⁸ Εφημ. *Τα Νέα – Σημαία – Θάρρος*, 29.6.1944

¹¹⁹ Αναδημοσίευση του ομώνυμου λόγου του Γενικού Διευθυντή του Υπ. Εσωτερικών. Εφημ. *Τα Νέα – Σημαία – Θάρρος*, 26.6.1944

¹²⁰ Ομιλία του επίταρχου Χριστόφилου, Εφημ. *Τα Νέα – Σημαία – Θάρρος*, 20.6.1944

Β' Κεφάλαιο

Παιδεία και Πολιτισμός

2.1. Η εκπαίδευση

Η κατάρρευση των κρατικών δομών που ακολούθησαν την ελληνική συνθηκολόγηση δεν άφησαν ανεπηρέαστη και την εκπαίδευση. Παρόλα αυτά οι κατοχικές κυβερνήσεις αντιμετώπιζαν την εκπαίδευση ως ένα θεσμό που λειτουργούσε κανονικά όπως και προπολεμικά. Ψήφιζαν εκπαιδευτικούς νόμους και διατάγματα και εισήγαγαν αλλαγές στην τυπική λειτουργία της εκπαίδευσης.

Τυπικά η πρωτοβάθμια εκπαίδευση παρέμεινε εξάχρονη, κάτι που εφαρμόστηκε και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ παράλληλα εισήχθη η υποχρεωτική διδασκαλία των ιταλικών και των γερμανικών¹²¹. Η τριτοβάθμια εκπαίδευση συνέχισε να λειτουργεί δεχόμενη μάλιστα περισσότερους φοιτητές με την κατάργηση των εισαγωγικών εξετάσεων, αλλά και αυτή αντιμετώπιζε προβλήματα, καθώς η κυβέρνηση παρέμβαινε, έκλεινε τμήματα, απέλυε καθηγητές, ενώ εξέλειπε οποιαδήποτε μέριμνα για τη σίτιση και τη στέγαση των φοιτητών.

Ιδιαίτερη ήταν η περίπτωση των βουλγαροκρατούμενων περιοχών της Μακεδονίας και της Θράκης. Εκεί οι Βούλγαροι θέλοντας να εφαρμόσουν μια πολιτική εθνικής αλλοίωσης του πληθυσμού χρησιμοποίησαν και το θεσμό της εκπαίδευσης. Έκλεισαν τα ελληνικά σχολεία, αντικατέστησαν τους Έλληνες δασκάλους με Βούλγαρους, επέβαλαν τη βουλγαρική γλώσσα στις δημόσιες υπηρεσίες και στην εκκλησία, ενώ πρόσφεραν δωρεάν φοίτηση στους μαθητές των βουλγαρικών σχολείων, ένα ισχυρό δέλεαρ για τα μαστιζόμενα από την πείνα Ελληνόπουλα.

Διαφορετική εικόνα επικρατούσε στις ελεύθερες περιοχές της Ελλάδας που όριζε η ΠΕΕΑ. Στην επικράτεια αυτή επιχειρήθηκε από την ΠΕΕΑ η ανασύσταση πολλών θεσμών ενός ελεύθερου κράτους, ανάμεσά τους και η εκπαίδευση. Το σχέδιο για την παιδεία εκπονήθηκε από μια ομάδα εμπνευσμένων παιδαγωγών, μεταξύ των οποίων ήταν η διδάκτωρ Παιδαγωγικών του Πανεπιστημίου της Σορβόνης, Ρόζα Ιμβριώτη και οι δάσκαλοι Μιχάλης Παπαμαύρος και Κώστας Σωτηρίου. Οι σπουδαίοι αυτοί επιστήμονες ήταν πνευματικά παιδιά του Δημήτρη Γληνού και του

---

¹²¹ Δ. Τζήκα, «Η εκπαίδευση στην περίοδο της κατοχής», στο: *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης: όψεις και απόψεις*, Αθήνα 2011, τ. 2, σ. 206

Εκπαιδευτικού Ομίλου, οι προτάσεις τους όμως ήταν πιο μετριοπαθείς από του μέντορά τους λόγω της γραμμής της εθνικής ενότητας.

Στην κατεχόμενη Ελλάδα οι κυριότερες ελλείψεις αφορούσαν στις υποδομές. Η επίταξη των σχολικών κτιρίων από τους κατακτητές, η ανεπάρκεια καυσίμων και η επισιτιστική κρίση του πρώτου χρόνου της κατοχής ακυρώνουν στην πράξη οποιαδήποτε εκπαιδευτική δραστηριότητα. Εξαιτίας αυτών των δυσχερειών τα μαθήματα γίνονταν στους νάρθηκες των εκκλησιών, σε νοικιασμένα κτίρια ακόμα και στην ύπαιθρο. Επιπλέον, τα σχολεία της υπαίθρου υπολειπονταν ή και αναστέλλουν τη λειτουργία τους καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχής, καθώς πολλά παιδιά απασχολούνται στις αγροτικές εργασίες, πέθαναν από τη πείνα ή έμειναν ορφανά. Επιπλέον, πολλοί εκπαιδευτικοί έχασαν τη ζωή τους στο μέτωπο. Από αυτούς που επέστρεψαν πολλοί εξαιτίας των δυσμενών συνθηκών εργασίας μετακινούνται προς τις πόλεις, όπου υπάρχουν οργανωμένα συστήματα και στοιχειώδεις μηχανισμοί πρόνοιας, άλλοι φυλακίστηκαν και άλλοι εντάχθηκαν στην αντίσταση επανδρώνοντας τα σχολεία της ΠΕΕΑ.

Όσον αφορά στην κατεχόμενη Καλαμάτα, τα μαθητολόγια των σχολείων, τα βιβλία των Επιθεωρητών και Επιτροπών Παιδείας και τα δημοσιεύματα του τοπικού τύπου παρουσιάζουν μια κάπως καλύτερη εικόνα της εκπαίδευσης σε σχέση με το γενικότερο κανόνα.

Από τα σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης της πόλης άλλα ανέστειλαν τη λειτουργία τους όπως το 5^ο Δημοτικό σχολείο Καλαμάτας και άλλα συστεγάστηκαν όπως το 13^ο και το 1^ο Δημοτικό¹²². Σύμφωνα μάλιστα με το μαθητολόγιο του Α' Δημοτικού σχολείου κατά το σχολικό έτος 1943-44 φοίτησαν σε αυτό 434 μαθητές, αγόρια και κορίτσια.

Παραδόξως, τα πράγματα φαίνονται καλύτερα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Το *Γυμνάσιο Αρρένων* συνέχισε κανονικά τη λειτουργία του κατά το διάστημα 1943-44¹²³, αν και οι μαθητές κατέβαλαν δίδακτρα για την παρακολούθηση των μαθημάτων. Αντίστοιχα, απρόσκοπτα λειτούργησε και το *Γυμνάσιο Θηλέων Καλαμών*, το οποίο μάλιστα από το Σεπτέμβριο του 1944, όταν η Καλαμάτα ήταν υπό τον έλεγχο του ΕΛΑΣ, εφάρμοζε σύμφωνα με απόφαση του συλλόγου εκπαιδευτικών τις εκπαιδευτικές εισηγήσεις της ΠΕΕΑ¹²⁴. Ιδιαίτερα δημοφιλές στους Καλαματιανούς

¹²² ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, *Μαθητολόγιο Α' Δημοτικού Σχολείου Καλαμάτας*

¹²³ ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, *Μαθητολόγιο Γυμνασίου Αρρένων Καλαμάτας*

¹²⁴ ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, *Γυμνάσιο Θηλέων, Βιβλίο Πράξεων Συλλόγου*

ήταν το εξατάξιο *Πρακτικόν Λύκειον*, το οποίο λειτούργησε κανονικά ως το Νοέμβριο του 1944. Μάλιστα, κατά το σχολικό έτος 1943-44 από το Πρακτικό Λύκειο αποφοίτησαν συνολικά 33 μαθητές, εκ των οποίων και μία μαθήτρια¹²⁵. Αν και οι περισσότεροι μαθητές του Πρακτικού Λυκείου κατέβαλλαν δίδακτρα, υπήρχε μέριμνα για τους άπορους και τα ορφανά του πολέμου, που φοιτούσαν ατελώς. Εντύπωση, επίσης, προκαλεί το γεγονός ότι σύμφωνα με το μαθητολόγιο του Πρακτικού Λυκείου προπολεμικά οι απόφοιτοί του ήταν λιγότεροι των 30, ενώ ο μεγαλύτερος αριθμός αποφοίτων, 45 συνολικά, καταγράφηκε το 1941. Συναφής με το Πρακτικό Λύκειο ήταν και η *Αστική Εμπορική Σχολή Καλαμών*, μια επαγγελματική σχολή, στην οποία μάλιστα οι γυναίκες κάλυπταν το ένα τέταρτο των μαθητών¹²⁶. Τα αποτελέσματα των απολυτήριων εξετάσεων της Σχολής δημοσιεύονταν στον τοπικό τύπο. Εντύπωση προκαλεί, επίσης, το γεγονός ότι στις απολυτήριες εξετάσεις του Ιουνίου 1944 από τους 16 επιτυχόντες μαθητές τα 12 ήταν κορίτσια¹²⁷.

Αν και οι καιροί για την εκπαίδευση ήταν εξόχως χαλεποί, δεν έλειπαν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα και τα ιδιωτικά φροντιστήρια και εκπαιδευτήρια, τα οποία συνέχιζαν κανονικά τη λειτουργία τους τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 1943. Μάλιστα, ανακοίνωναν τις δράσεις τους και μέσω του τοπικού τύπου. Το φροντιστήριο *Προμηθεύς*¹²⁸ στην οδό Φαρών αναλάμβανε την προετοιμασία των μαθητών όλων των βαθμίδων για τις προαγωγικές και εισαγωγικές εξετάσεις, ομοίως και το φροντιστήριο *Πλάτων*¹²⁹, ενώ το ιδιωτικό εκπαιδευτήριο *Παλλάδιον*¹³⁰, το οποίο παρέδιδε και φροντιστηριακά μαθήματα, συμπλήρωνε τον εκπαιδευτικό χάρτη της κατοχικής Καλαμάτας. Παράλληλα με τα σχολεία υπό την αιγίδα της Μητρόπολης Μεσσηνίας τον Ιούλιο του 1943 εγκαινιάστηκε η *Χριστιανική Ένωσις Νέων* και από τις αρχές του 1944 επαναλειτούργησαν τα κατηχητικά σχολεία της πόλης, ένα αρρένων και ένα θηλέων στο Μητροπολιτικό ναό της Υπαπαντής.

Το θέμα της γλώσσας ως τμήμα της γενικότερης συζήτησης για το πολιτικό-κοινωνικό μέλλον της Ελλάδας απασχόλησε και την Καλαμάτα. Ήδη σε δημοσίευμα τοπικής εφημερίδας εξαιρείται από το συντάκτη «η αλματική κατάκτησιν της δημοτικής εις τον έγγραφον λόγον», αναγνωρίζεται όμως ότι «η δημοτική γλώσσα δεν έχει ακόμα

¹²⁵ ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, *Μαθητολόγιον Πρακτικού Λυκείου*

¹²⁶ ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, *Αστική Εμπορική Σχολή Καλαμών, Γενικός Έλεγχος Ενιαύσιων εξετάσεων*

¹²⁷ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρρος*, 20.7.1944

¹²⁸ Εφημ. *Θάρρος*, 11.6.1943

¹²⁹ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρρος*, 3.3.1944

¹³⁰ Εφημ. *Θάρρος*, 15.9.1943

ωριμάσει»¹³¹. Το δημοσίευμα αυτό εντάσσεται μέσα στη γενικότερη συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα, η οποία βέβαια αφορούσε έναν γενικότερο προβληματισμό για τον προσανατολισμό της παιδείας και της κοινωνίας εν γένει¹³². Ένα χρόνο περίπου αργότερα, την περίοδο της κυριαρχίας του ΕΛΑΣ, σε κύριο άρθρο της *Ελεύθερης Μεσσηνίας*, της εφημερίδας που εξέδιδε το ΕΑΜ με τίτλο «Για τη λειτουργία των σχολείων» αποτυπώνονται οι απόψεις της ΠΕΕΑ σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα¹³³.

Σημαντική ψηφίδα στο παζλ της αποτύπωσης της κοινωνίας της κατοχικής Καλαμάτας αποτελεί και η αποκρυπτογράφηση του οικονομικού και κοινωνικού προφίλ των μαθητών. Πολύτιμοι βοηθοί σε αυτό αποτελούν τα μαθητολόγια των σχολείων, καθώς εκεί αναγράφεται τόσο ο τόπος καταγωγής όσο και το επάγγελμα των οικογενειών. Από αυτά λοιπόν, καταδεικνύεται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των παιδιών που παρακολουθούσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση ήταν αγροτικών οικογενειών. Καθώς όμως ανεβαίνουμε βαθμίδα, το ποσοστό αυτό μειώνεται και υπερτερούν οι έμποροι και οι βιοτέχνες. Ειδικά, το Πρακτικό Λύκειο και την Εμπορική Σχολή παρακολουθούν σχεδόν αποκλειστικά γόννοι τέτοιων οικογενειών.

Αυτή βέβαια η διαφοροποίηση δεν είναι δύσκολο να εξηγηθεί. Πρώτα απ' όλα οι αγρότες αρκούσαν την παροχή στοιχειωδών γνώσεων στα παιδιά τους, γιατί η συστηματική παρακολούθηση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης θα τους στερούσε από πολύτιμα εργατικά χέρια στα κτήματα. Αντίθετα, οι έμποροι και οι βιοτέχνες επιδίωκαν να εφοδιάσουν τους απογόνους τους με γνώσεις πολύτιμες για την συνέχιση και επέκταση των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων. Γι' αυτό και στις επαγγελματικές σχολές συναντά κανείς μαθητές όχι μόνο από την πόλη της Καλαμάτας αλλά και από την περιφέρεια της Μεσσηνίας.

Τη διοίκηση και την εποπτεία της εκπαίδευσης είχαν βέβαια οι Επιθεωρητές και τα Εποπτικά Συμβούλια, που εφάρμοζαν τις κυβερνητικές αποφάσεις για τη λειτουργία των σχολείων. Συνήθως, οι αποφάσεις τους αφορούσαν υπηρεσιακά ζητήματα, μεταθέσεις και αποσπάσεις εκπαιδευτικών και προαγωγές δημόσιων λειτουργών που υπάγονταν στο Ν. 1799/42 σχετικά με την αποκατάσταση δασκάλων που πολέμησαν το 1940-41¹³⁴. Επίσης, παρά τη γενική χαλάρωση των μέτρων που

¹³¹ Εφημ. *Θάρρος*, 19.9.1943

¹³² Ήταν νοπές ακόμα οι μήμες από την περιβόητη «Δίκη των Τόνων» και τη πειθαρχική δίωξη του Καθηγητή Κακριδή για την υιοθέτηση μονοτονικού και της δημοτικής σε πανεπιστημιακά συγγράμματα το Νοέμβριο του 1941.

¹³³ Εφημ. *Ελεύθερη Μεσσηνία*, 22.7.1944

¹³⁴ ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, *Βιβλίον Πρακτικών Συνεδριάσεων του εποπτικού Συμβουλίου Στοιχειώδους Εκπαίδευσης περιφερειών Μεσσηνίας και Πυλίας*

αφορούσαν στην υποχρεωτική παρακολούθηση των μαθημάτων στο σχολείο, μαρτυρούνται κάποιες περιπτώσεις επιβολής προστίμων σε οικογένειες, επειδή δεν έστελναν συστηματικά τα παιδιά τους στο σχολείο¹³⁵. Από τα επίσημα αρχεία δεν προκύπτει κάποια παρέμβαση των εποπτών της εκπαίδευσης στις κατοχικές αρχές. Μαρτυρείται μόνο μια περίπτωση δίμηνης απόλυσης δασκάλου λόγω απρεπούς επιστολής του προς τον Πρόεδρο της κοινότητας Πύλου, επειδή ο τελευταίος τον κατηγορήσε στις γερμανικές αρχές.

Κοντολογίς, στην κατεχόμενη Καλαμάτα διαπιστώνεται μια προσπάθεια να διατηρηθεί όσο τον δυνατόν περισσότερο μια εκπαιδευτική κανονικότητα μέσα στο έρεβος της κατοχής. Ήδη οι προηγούμενες δεκαετίες είχαν κληροδοτήσει στην πόλη μια μακρά και βαθιά εκπαιδευτική παράδοση, η οποία τηρουμένων των αναλογιών κρατήθηκε ζωντανή και κατά την περίοδο της κατοχής, παρουσιάζοντας μια εκπαιδευτική εικόνα καλύτερη από αυτή που επικρατούσε στο γενικό εκπαιδευτικό πλάνο της κατεχόμενης Ελλάδας.

2.2. Η πνευματική κίνηση

Ίσως θεωρείται άτοπο να μιλάμε για πνευματική κίνηση σε μια κατεχόμενη πόλη, όταν η ζωή και η επιβίωση δεν ήταν δεδομένα αλλά καθημερινές κατακτήσεις, εντούτοις ακόμα και σε εκείνες τις ζοφερές ημέρες οι Καλαματιανοί συμμετείχαν σε διάφορα πολιτιστικά δρώμενα. Πολιτιστικές – πνευματικές δράσεις μαρτυρούνται και κατά τη διάρκεια της ιταλικής κατοχής της πόλης. Ήδη τον Ιούλιο του 1943 ο Καλλιτεχνικός Όμιλος Καλαμών έκανε την παρθενική του εμφάνιση στην πόλη και το «*θεατρόφιλον κοινόν των Καλαμών ... τον ενίσχυσε ηθικώς και υλικώς*»¹³⁶.

Τα λογοτεχνικά περιοδικά κάλυπταν εν πολλοίς την ανάγκη των Καλαματιανών για την επαφή με την πνευματική ζωή. Το Νοέμβριο του 1943 οι φιλιαναγνώστες της Καλαμάτας πληροφορούνται την επανακυκλοφορία του λογοτεχνικού περιοδικού «*Ακτίνες*», το οποίο διατίθεται στα βιβλιοπωλεία Παπαχρήστου και Μανίνου. Με θεματογραφία που καλύπτει επιστημονικά, λογοτεχνικά και κοινωνικά θέματα απευθύνεται «*σε κάθε μελετητήν των βασικών*

¹³⁵ ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, *Βιβλίον Πρακτικών Συνεδριάσεων του εποπτικού Συμβουλίου Στοιχειώδους Εκπαίδευσης περιφερειών Μεσσηνίας και Πυλίας*

¹³⁶ Εφημ. *Θάρρος*, 1.7.1943

προβλημάτων της ζωής, εις την σύγχρονον όψιν των»¹³⁷. Λίγες μέρες αργότερα κυκλοφόρησαν τα «Παλαμικά Γράμματα», ένα λογοτεχνικό περιοδικό με ποιήματα, αναλύσεις και κριτικές, που φιλοδοξούσε να εκλαϊκεύσει «την τέχνη του μεγάλου μας Εθνικού Ποιητού»¹³⁸. Τον Απρίλιο του 1944 με ένα μακροσκελές άρθρο στην κοινή έκδοση των εφημερίδων ΤΑ ΝΕΑ-ΣΗΜΑΙΑ-ΘΑΡΡΟΣ¹³⁹, πληροφορείται το Καλαματιανό κοινό την έκδοση του φιλολογικού περιοδικού «Επαρχιακά Γράμματα» από τον Καλαματιανό Γ. Παπαχρήστο και ακολουθεί η έκδοση του περιοδικού «Ορίζοντες», που διευθύνει ο λογοτέχνης Μάριος Βαϊάνος, με τον οποίο «συνεργάζεται ο αφρός της ελληνικής διανοήσεως»¹⁴⁰.

Παράλληλα, δεν έλλειπαν από την Καλαμάτα οι διαλέξεις. Φαίνεται ότι η ποίηση ήταν ιδιαίτερα προσφιλής στους Καλαματιανούς. Φιλολογική διάλεξη¹⁴¹ με τον τίτλο «Κωστής Παλαμάς» δόθηκε στο Τριανόν το Δεκέμβριο του 1943 από τον Γ. Παπαχρήστου, ενώ μια νέα διάλεξη δόθηκε πάλι στο Τριανόν με θέμα «Οι ποιηταί Λάμπρος Πορφύρας, Γιάννης Καμπύσης, Κώστας Κρυστάλλης, Μαρία Πολυδούρη. Πώς έζησαν και μερικά από τα καλλίτερα τραγούδια τους»¹⁴². Από την άνοιξη του 1944 οι διαλέξεις στην πόλη πολλαπλασιάστηκαν, η θεματική τους όμως ήταν πολύ περιορισμένη και απολύτως στοχευμένη. Σκοπός τώρα πια δεν ήταν η ανύψωση του πνευματικού επιπέδου των Καλαματιανών, αλλά η εθνικόφρονη διαπαιδαγώγησή τους και η καταδίκη του κομμουνισμού. Ας μην λησμονούμε ότι την περίοδο αυτή ουσιαστικοί κυρίαρχοι της Καλαμάτας δεν ήταν τόσο οι Γερμανοί όσοι το τοπικό παράρτημα των Ταγμάτων Ασφαλείας. Ο πρώτος αντιεαμικός λόγος που εκφωνήθηκε με μορφή διάλεξης ήταν στις 21 Μαρτίου του 1944 από τον επίλαρχο Κ. Χριστόφιλο με θέμα «Η εν Μεσσηνία σημερινή κατάσταση και τα αίτια αυτής»¹⁴³. Ακολούθησαν και άλλες διαλέξεις συναφούς περιεχομένου και ύφους κυρίως από στρατιωτικούς και αξιωματικούς των Σωμάτων Ασφαλείας και των Ταγμάτων Ασφαλείας. Μάλιστα, γινόταν μέσω του τύπου έκκληση στους γονείς, προκειμένου να προσέρχονται με τα παιδιά τους στις διαλέξεις αυτές.

Ιδιαίτερα δραστήριος από την απέναντι πλευρά αποδείχθηκε ο Σύνδεσμος Φοιτητών, ο οποίος «ήλθε να ανακινήσει την πνευματική και πολιτιστική

¹³⁷ Εφημ. *Θάρρος*, 4.11.1943

¹³⁸ Εφημ. *Θάρρος*, 8.12.1943

¹³⁹ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρρος*, 22.4.1944

¹⁴⁰ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρρος*, 7.5.1944

¹⁴¹ Εφημ. *Θάρρος*, 22.12.1943

¹⁴² Εφημ. *Θάρρος*, 18.2.1944

¹⁴³ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρρος*, 21.3.1944

αποτελέσματος της πόλης μας».¹⁴⁴ Ο Σύλλογος των Φοιτητών, ο οποίος στην πραγματικότητα ήταν το νόμιμο προκάλυμμα της ΕΠΟΝ¹⁴⁵, στεγαζόταν στον ημιώροφο του Τριανόν και από το Νοέμβριο του 1942 οργάνωνε μουσικοφιλολογικές βραδιές με χορωδιακά τραγούδια και απαγγελίες ποιημάτων, τις οποίες παρακολουθούσαν ακόμα και οι εκπρόσωποι των τοπικών αρχών και των αρχών κατοχής, ενώ τα έσοδα όλων των εκδηλώσεων πήγαιναν σε κάποιο φιλανθρωπικό σκοπό. Παράλληλα, τα μέλη του Συλλόγου Φοιτητών¹⁴⁶, ο οποίος στο μεταξύ είχε μετονομαστεί σε «*Σύλλογος Φοιτητών και Αποφοίτων*»¹⁴⁷, ώστε να περιλαμβάνει και τους νέους που είχαν μόνο Απολυτήριο Γυμνασίου και όσους ήταν εγγεγραμμένοι σε κάποια ανώτερη σχολή, οργάνωναν εσπερινές πολιτιστικές εκδηλώσεις και σε σπίτια. Οι *εύθυμες βραδιές*, όπως τις ονόμαζαν χαρακτηριστικά πραγματοποιούνταν σε σπίτια κάτω από μεγάλες προφυλάξεις. Σε αυτές τις βραδιές, οι οποίες ήταν ουσιαστικά η πολιτιστική έκφραση της αντίστασης της νεολαίας απαγγέλλονταν ποιήματα με κοινωνικό περιεχόμενο, με τους *Μοιραίους* του Βάρναλη και το *Αμαρτωλό* της Γαλάτειας Καζαντζάκη να κρατούν τα ποιητικά σκήπτρα και παρουσιάζονταν αυτοσχέδια σατυρικά σκετς και αποσπάσματα από θεατρικά έργα γνωστών θεατρικών συγγραφέων. Οι βραδιές αυτές στην ουσία ήταν μια πνοή πνευματικής ελευθερίας και αντίστασης της καλαματιανής νεολαίας στον πνευματικό σκοταδισμό της κατοχής.

Τέλος, παρόντες στην πολιτιστική-πνευματική κίνηση της Καλαμάτας ήταν και οι ίδιοι οι κατακτητές. Λίγες μόλις εβδομάδες πριν την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από την Καλαμάτα η Νομαρχία Καλαμών διοργάνωσε μουσική συναυλία με τη συμμετοχή της Γερμανικής ορχήστρας και της Χορωδίας και Μαντολινάτας του Δήμου Καλαμάτας¹⁴⁸. Η εκδήλωση αυτή πραγματοποιήθηκε στο Τριανόν και συγκέντρωσε το σύνολο των τοπικών και κατοχικών αρχών σημειώνοντας «*εξαιρετικήν επιτυχίαν*». Τα έσοδα της συναυλίας αυτής ανήλθαν 254 εκ. δρχ.¹⁴⁹ και διατέθηκαν στις οικογένειες των νεκρών αξιωματικών και στρατιωτών του Τάγματος Ασφαλείας Καλαμών.

¹⁴⁴ Εφημ. *Θάρρος*, 11.12.1943

¹⁴⁵ Γ. Β. Μπακόπουλος, *Ηρωικά και Ανθρώπινα*, σ. 30

¹⁴⁶ Γ. Μπακόπουλος, *ό. π.*, σελ. 41

¹⁴⁷ «*Εκτός από τους οργανωμένους, μέλη ήταν και κάποιοι αμήνητοι, ακόμα και αντιφρονούντες. Πάντως τον απόλυτο έλεγχο διατηρούσε η ΕΠΟΝ και στο διοικητικό συμβούλιο εκλέγονταν φοιτητές που ανήκαν σε αυτήν ή ήταν γνωστοί σε συμπαθούντες*», Γ. Μπακόπουλος, *ό. π.*, σ. 31

¹⁴⁸ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρρος*, 26.6.1943

¹⁴⁹ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρρος*, 27.6.1943

Γ' Κεφάλαιο

Η καθημερινή ζωή

3.1. Η καθημερινότητα στην πόλη

Από την πρώτη στιγμή της δεύτερης γερμανικής κατοχής οι Γερμανοί θέλησαν να δώσουν τα διαπιστευτήριά τους στον καλαματιανό λαό επιβάλλοντας ποικίλες απαγορεύσεις και καθορίζοντας τις ώρες κυκλοφορίας του πληθυσμού. Έτσι λοιπόν, με ανακοίνωσή του στον τοπικό τύπο το γερμανικό Φρουραρχείο την επαύριον της γερμανικής κατοχής απαγορεύει τη λειτουργία καφενείων, εστιατορίων και κέντρων διασκέδασης, τη συγκέντρωση πολιτών στους δρόμους και τις πλατείες καθώς και την κυκλοφορία των μέσων μεταφοράς παρά μόνο για επείγουσα ανάγκη και για μεταφορά τροφίμων. Σε περίπτωση ανυπακοής «... θα ληφθώσι μέτρα εξαναγκασμού» και «...θα χρησιμοποιηθώσι όπλα». ¹⁵⁰

Καθώς όμως η γερμανική κατοχή στην Καλαμάτα παγιώθηκε, οι γερμανικές αρχές προχώρησαν σε μια σχετική άρση των παραπάνω απαγορεύσεων επιτρέποντας την επιστροφή της καθημερινότητας σε μια σχετική, κατοχική πάντα, κανονικότητα, την οποία φυσικά επόπτευαν στενά και ρύθμιζαν σε κάθε παράμετρό της.

Από τις διαταγές του γερμανικού Φρουραρχείου που δημοσιεύονταν στον τοπικό τύπο οι περισσότερες αφορούσαν στην κυκλοφορία και μετακίνηση ανθρώπων και οχημάτων. Μάλιστα, τονιζόταν ότι «από τη στάσιν του πληθυσμού θα εξαρτηθή η άρσις των ληφθέντων μέτρων και η κανονική κίνησις της πόλεως»¹⁵¹. Το ωράριο κυκλοφορίας δεν ήταν σταθερό σε όλη τη διάρκεια της κατοχής. Κυμαινόταν από την απόλυτη απαγόρευση με εξαίρεση μόνο για όσους έχουν άδεια από το Φρουραρχείο¹⁵², μέχρι την επέκτασή του ως τη 01:00 για το Μεγάλο Σάββατο του 1944,¹⁵³ προφανώς για να μπορέσουν οι πιστοί να παρακολουθήσουν τη λειτουργία της Αναστάσεως. Γενικά όμως, σε περιόδους σχετική ηρεμίας η κυκλοφορία των πολιτών επιτρεπόταν μέχρι τη δύση του ήλιου ή το αργότερο μέχρι τις 22:00¹⁵⁴.

¹⁵⁰ Εφημ. *Σημαία*, 11.9.1943

¹⁵¹ Εφημ. *Θάρρος*, 13.9.1943

¹⁵² Εφημ. *Σημαία*, 11.9.1943

¹⁵³ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρρος*, 13.4.1944

¹⁵⁴ Εφημ. *Θάρρος*, 18.9.1943

Υπό αυστηρό έλεγχο βρίσκονταν επίσης και οι μετακινήσεις εκτός νομού, για τις οποίες απαιτείτο άδεια από το Φρουραρχείο ή από τις τοπικές αστυνομικές ή διοικητικές αρχές. Με αυτοκίνητα μπορούσαν τα ταξιδεύουν μόνο οι εργαζόμενοι στις γερμανικές υπηρεσίες και οι βαρύτερα ασθενείς, κατόπιν βέβαια άδεια που έβγαζε προσωπικά ο Γερμανός Σταθμάρχης Καλαμών. Επίσης σε τακτά χρονικά διαστήματα όλα τα τροχοφόρα, αυτοκίνητα, φορτηγά, λεωφορεία και μοτοσυκλέτες, έπρεπε να παραταχθούν μπροστά από το Φρουραρχείο για καταγραφή και έλεγχο, προκειμένου να εφοδιαστούν με ειδικά άδεια κυκλοφορίας,¹⁵⁵ ενώ απαγορευόταν εντελώς η κίνηση πολιτών με ποδήλατα¹⁵⁶. Περιορισμοί επιβλήθηκαν εξάλλου και στις μετακινήσεις με τις αμαξοστοιχίες¹⁵⁷. Για Αθήνα επιτρεπόταν να ταξιδεύουν 89 επιβάτες, ενώ για Τρίπολη μόλις 56 ενώ το ανώτατο επιτρεπόμενο βάρος των αποσκευών ανερχόταν στα 30 κ. Επίσης, όλοι όσοι επρόκειτο να ταξιδέψουν εκτός νομού όφειλαν να δηλώσουν τον προορισμό τους.

Έλεγχοι επιβάλλονταν εξάλλου όχι μόνο σε αυτούς που έφευγαν αλλά και σε όσους έρχονταν στην πόλη. Αυτοί ήταν υποχρεωμένοι να δηλώσουν την άφιξή τους στην πόλη, ενώ το ίδιο καλούνταν να κάνουν οι ξενοδόχοι και οι αρχηγοί των οικογενειών, οι οποίοι φιλοξενούσαν επισκέπτες. Επίσης, όσοι εισέρχονταν και όσοι εξέρχονταν της πόλης ήταν υποχρεωμένοι να χρησιμοποιούν συγκεκριμένες κεντρικές οδούς, ανάλογα με τον προορισμό τους¹⁵⁸. Τέλος, ειδικά αναφορά γινόταν για τους πολίτες ιταλικής υπηκοότητας άνω των 16 ετών, που διέμεναν στο νομό Μεσσηνίας, οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να παρουσιαστούν στις γερμανικές αρχές και να καταγραφούν,¹⁵⁹ ενώ αντίστοιχη διαταγή είχε εκδοθεί και για όλους τους άλλους αλλοδαπούς κατοίκους¹⁶⁰.

Οι άδειες ταξιδιών αλλά και όλα τα επίσημα έγγραφα έπρεπε να είναι στη γερμανική γλώσσα, έτσι λοιπόν τη σύνταξή τους αναλάμβαναν ιδιώτες ποικίλων επαγγελμάτων, οι οποίοι γνώριζαν γερμανικά και διαφήμιζαν την υπηρεσία τους αυτή στον τοπικό τύπο. Δεν είναι παράξενο λοιπόν ότι κουρείς και ωρολογοποιοί είναι μερικοί μόνο από τους Καλαματιανούς επαγγελματίες, που αναλαμβάνουν τη σύνταξη των αδειών αυτών αλλά και άλλων διοικητικών εγγράφων στα γερμανικά. Επίσης, όλοι

¹⁵⁵ Εφημ. *Θάρρος*, 15.12.1943

¹⁵⁶ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρρος*, 21.4.1944

¹⁵⁷ Εφημ. *Θάρρος*, 13.10.1943

¹⁵⁸ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρρος*, 28.6.1943

¹⁵⁹ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρρος*, 5.8.1944

¹⁶⁰ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρρος*, 5.8.1944

οι πολίτες ήταν υποχρεωμένοι να αντικαταστήσουν τις παλιές τους ταυτότητες με νέες θεωρημένες από το Φρουραρχείο καταβάλλοντας παράβολο αξίας 1000 δραχμ¹⁶¹. Φαίνεται όμως ότι συχνά οι γερμανικές γνώσεις όσων αναλάμβαναν τη σύνταξη αυτών των εγγράφων δεν ήταν επαρκείς, με αποτέλεσμα το Φρουραρχείο να βγάλει ανακοίνωση στην οποία απαγορεύει να συντάσσουν δελτία στα γερμανικά όσοι δεν γνωρίζουν επαρκώς τη γλώσσα¹⁶².

Μια σημαντική παράμετρος της παρουσίας των γερμανικών αρχών στην Καλαμάτα ήταν εκείνη του εργοδότη. Από τις πρώτες μέρες της δεύτερης γερμανικής κατοχής δημοσιεύονταν αγγελίες, κατά τις οποίες ζητούνταν εργάτες για το στρατό κατοχής, εργάτες και τεχνικοί για οικοδομικά έργα¹⁶³, διερμηνείς, υπηρετικό προσωπικό¹⁶⁴, διοικητικό προσωπικό για τη Ναυτική Γερμανική Διοίκηση Καλαμών¹⁶⁵, ακόμα και ράπτης¹⁶⁶ για τους Γερμανούς αξιωματικούς. Φαίνεται πάντως πως η μισθωτή εργασία στις υπηρεσίες των Γερμανών ήταν μια λύση για τους Καλαματιανούς, οι οποίοι συχνά προσέφευγαν σε αυτούς προς αναζήτηση εργασίας. Μάλιστα, το ίδιο το Φρουραρχείο υποχρεώθηκε να βγάλει ανακοίνωση σύμφωνα με την οποία δεν είναι εκείνο υπεύθυνο για την χορήγηση θέσεων εργασίας σε σιδηροδρομικούς¹⁶⁷.

Συναφές με το παραπάνω ήταν και το ζήτημα της αποστολής Ελλήνων εργατών στη Γερμανία αλλά και της υποχρεωτικής εργασίας Καλαματιανών στις υπηρεσίες των Γερμανών στην Καλαμάτα. Από την αρχή σχεδόν της γερμανικής κατοχής είχε συσταθεί γραφείο εργατών προοριζόμενων για Γερμανία, στο οποίο πρέπει να προσέρχονται όλοι όσοι «επιθυμούσαν» να μεταβούν ως εργάτες στη Γερμανία.

3.2. Επισιτισμός

Η επισιτιστική κρίση ήταν ίσως η τραγικότερη κακοδαιμονία που έπληξε το σύνολο σχεδόν των Ελλήνων είτε βρίσκονταν υπό γερμανική είτε υπό ιταλική είτε υπό βουλγαρική κατοχή.

¹⁶¹ Εφημ. *Θάρρος*, 13.10.1943

¹⁶² Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρρος*, 25.5.1944

¹⁶³ Εφημ. *Θάρρος*, 20.10.1943

¹⁶⁴ Εφημ. *Θάρρος*, 13.11.1943

¹⁶⁵ Εφημ. *Θάρρος*, 4.11.1943

¹⁶⁶ Εφημ. *Θάρρος*, 23.5.1943

¹⁶⁷ Εφημ. *Θάρρος*, 7.11.1943

Κατά το πρώτο έτος της κατοχής ο λιμός που έπληξε τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας και κυρίως την πρωτεύουσα ήταν μια καθαρή γενοκτονία. Μέσα σε λίγους μήνες η Αθήνα ειδικά παρουσίαζε τις χειρότερες σκηνές λιμοκτονίας που γνώρισε η κατεχόμενη Ευρώπη εκτός στρατοπέδων συγκέντρωσης. Το επόμενο έτος τα πράγματα όσον αφορά την επισιτιστική επάρκεια βελτιώθηκαν κάπως κυρίως χάρη στις ενέργειες του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, παρόλα αυτά το επισιτιστικό έλλειμμα παρέμενε κρατώντας τη θνησιμότητα σε υψηλά επίπεδα – αν και μικρότερα από τα αντίστοιχα ποσοστά του προηγούμενου έτους – και αναβιώνοντας προπολεμικές ασθένειες, κυρίως την ελονοσία και τη φυματίωση. Μάλιστα, ο υποσιτισμός και η αυξημένη νοσηρότητα δεν περιορίστηκαν στα φτωχότερα στρώματα αλλά έπληξαν και τη μεσαία τάξη, με τραγικότερη θέση εκείνη των ελεύθερων επαγγελματιών, σε ποσοστό περίπου 95% του συνόλου αυτών, των δημοσίων και ιδιωτικών υπαλλήλων και των συνταξιούχων¹⁶⁸. Οικόπεδα, οικίες, τιμαλή εκποιούνται συνεχώς στη μαύρη αγορά έναντι πινακίου φακής ισοπεδώνοντας και οικονομικά τον πληθυσμό.

Η οικονομική εξαθλίωση και η πείνα αποτελούν επίσης ένα εκρηκτικό μείγμα για την έκρηξη της κοινωνική αναταραχής στις πόλεις και του αντιστασιακού κινήματος στην ύπαιθρο. Από την άνοιξη του 1942 οι απεργίες, οι διαδηλώσεις, οι καταλήψεις και το βίαιο άνοιγμα των αποθηκών τροφίμων πληθαίνουν, καλλιεργώντας ένα ευνοϊκό κλίμα για την ανάπτυξη αριστερών πεποιθήσεων.

Μέσα σε αυτόν το γενικό κανόνα το επισιτιστικό ήταν το επιτακτικότερο θέμα που αντιμετώπισε η Καλαμάτα όχι μόνο κατά τη διάρκεια της δεύτερης γερμανικής κατοχής αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Αν και παραγωγικότατος και ευλογημένος από τη φύση ο νομός Μεσσηνίας δεν ήταν αυτάρκης επισιτιστικά, ενώ συγκεντρώνει επίσης και μεγάλο αριθμό φτωχών, με αποτέλεσμα το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού να μαστίζεται από υποσιτισμό. Από τις πρώτες μέρες της κατοχής παρατηρήθηκε έλλειψη τροφίμων σε συνδυασμό με τεράστιες ανατιμήσεις στα βασικά είδη διατροφής. Τα λαχανικά που πωλούνται στη λαϊκή αγορά της Καλαμάτα δεν επαρκούν ούτε για το ¼ του πληθυσμού της πόλης, ενώ υπάρχει έλλειψη ακόμα και λαδιού. Τα κηπευτικά, τα ζυμαρικά και τα όσπρια ήταν σπάνια, ενώ το κρέας διανεμόταν με το δελτίο. Αντίθετα, η σταφίδα, η οποία χρησιμοποιείται ως βάση για την παρασκευή ειδών ζαχαροπλαστικής ακόμα και

¹⁶⁸ Γ. Τζαβάρα, *Η κοινωνική γεωγραφία της πείνας στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944): Η δημογραφική συμπεριφορά του ελληνικού πληθυσμού και τα θύματα της πείνας*, Αθήνα 2017, σελ. 191

μερικών φαρμάκων, στην αρχή τουλάχιστον, υπάρχει και διατίθεται σε ικανοποιητικές ποσότητες. Γρήγορα όμως θα γίνει και αυτή αντικείμενο κερδοσκοπίας των εμπόρων και θα εκλείψει παντελώς¹⁶⁹. Ακόμα και εκείνα τα λιγоста τρόφιμα που διατίθενται στην αγορά, πωλούνται σε «αστρονομικές τιμές»¹⁷⁰. Τα καθημερινά σχεδόν δημοσιεύματα του τοπικού τύπου περιγράφουν με τα πιο μελανά χρώματα τις ελλείψεις των αγαθών και τις καθημερινές αλματώδεις αυξήσεις των τιμών, που επιδεινώνουν την επισιτιστική κατάσταση των οικονομικά αδυνάτων, της πλειοψηφίας δηλαδή του πληθυσμού.

Οι εφημερίδες, οι οποίες φυσικά υπόκειντο στη λογοκρισία, απέκρυπταν τις ευθύνες των αρχών κατοχής για το επισιτιστικό δράμα των Καλαματιανών. Δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι ούτως ή άλλως τα αγροτικά προϊόντα μειώνονταν λόγω των επιτάξεων αυτών για τη συντήρηση του στρατού κατοχής. Επιπλέον, συχνά οι Γερμανοί έκαναν επιδρομές σε ημιορεινές και ως εκ τούτου ημι-ελεύθερες περιοχές, κυρίως στη Μάνη¹⁷¹, όταν ήταν η εποχή του θερισμού, προκειμένου αφενός να παρακρατήσουν τη σοδειά και αφετέρου να αποτρέψουν την εκούσια ή ακούσια τροφοδοσία των ανταρτών. Επίσης, οι γερμανικές αρχές κατοχής ασκούσαν απόλυτο έλεγχο σε όλα τα στάδια της παραγωγής, μεταφοράς και πώλησης ακόμα και αυτών των περιορισμένων αγροτικών προϊόντων που απέμεναν προς διάθεση στους Καλαματιανούς. Μάλιστα, οι περισσότερες εφημερίδες επιδιώκουν να αποσοβήσουν τις κατοχικές ευθύνες για την επισιτιστική κρίση φροντίζοντας για την υπεράσπισή τους στην κοινή γνώμη: «*Ουδείς δύναται να αρνηθή τας αγαθάς προθέσεις των Γερμανικών Αρχών και του Γερμανικού Ράιχ απέναντι της Ελλάδος*»,¹⁷² παρουσιάζοντας τους κατακτητές ως υπερασπιστές του υποσιτιζόμενου λαού, καθώς «*μελετούν και πρόκειται να εφαρμόσουν δραστικά μέτρα προς ριζικήν αντιμετώπισιν των συναφών προς διατροφήν των κατοίκων της πόλεως ζητημάτων*»¹⁷³.

Αντίθετα, εξαπολύουν τα βέλη τους για την επισιτιστική κατάσταση στην Καλαμάτα στους ντόπιους παραγωγούς, εμπόρους και εύπορους Καλαματιανούς.

Ήδη από τους πρώτους μήνες της Κατοχής στηλιτεύεται η ανεπάρκεια των ειδών διατροφής με το συντάκτη τοπικής εφημερίδας να αναρωτιέται: «*Εν τούτοις τα*

¹⁶⁹ Εφημ. *Θάρρος*, 12.7.1941

¹⁷⁰ Εφημ. *Θάρρος*, 5.10.1943

¹⁷¹ Γ. Μπακόπουλος, *ό. π. σ.* 69

¹⁷² Εφημ. *Σημαία*, 12.5.1941

¹⁷³ Εφημ. *Θάρρος*, 30.10.1943

κηπουρικά είδη παράγονται εν αφθονία εις την πόλιν μας. Τι συμβαίνει λοιπόν;»¹⁷⁴ Είναι κοινός τόπος ότι οι παραγωγοί αρνούσαν να πωλήσουν τα προϊόντα τους στην τοπική αγορά, για να αποφύγουν τη διατίμηση, και προτιμούσαν είτε να τα αποκρύψουν στις αποθήκες τους και να τα πουλήσουν στη μαύρη αγορά είτε να τα διοχετεύσουν σε γειτονικές αγορές σε μεγαλύτερες τιμές. Η τακτική τους αυτή προκάλεσε την οργή της κοινής γνώμης, την οποία πυροδοτούσαν και τα εμπρηστικά δημοσιεύματα του τύπου εναντίον των παραγωγών. «Αυτοί με την απληστία των καθιστούν μεγαλύτερον το δράμα των συμπολιτών μας»¹⁷⁵, αναφέρει η τοπική εφημερίδα ΘΑΡΡΟΣ, θεωρώντας τους μάλιστα ως πρωταίτιους του προβλήματος.

Εκτός από τους εύπορους στο στόχαστρο του τύπου βρέθηκαν και οι έμποροι κυρίως λόγω των συνεχών ανατιμήσεων των προϊόντων και των κρουσμάτων αισχροκέρδειας, που αφθονούσαν την περίοδο 1943-44. Μάλιστα, πολλές φορές οι έμποροι έκλειναν με ασήμαντη αφορμή τα καταστήματά τους, προκειμένου να προκαλέσουν συμφόρηση στην αγορά και συνεπώς ανατιμήσεις. Η τακτική αυτή προκάλεσε την άμεση αντίδραση των αρχών κατοχής, οι οποίες συνιστούσαν να τηρούν το ωράριο λειτουργίας των καταστημάτων, ενώ θεωρούσαν το αναίτιο κλείσιμο αυτών σαμποτάζ κατά των γερμανικών αρχών. Από την άλλη πλευρά, οποιαδήποτε ενέργεια των εμπόρων της πόλης προς ανακούφιση των ασθενέστερων συμπολιτών τους έχαιρε ιδιαίτερης προβολής και διθυραμβικών σχολίων από τον τύπο, όπως η πρωτοβουλία του Συλλόγου Εδωδιμοπωλών Καλαμών να συγκεντρώσει χρήματα από τα μέλη του προς ενίσχυση των απόρων της πόλης¹⁷⁶.

Επίσης, καθημερινά δέχονται επικρίσεις από τον τοπικό τύπο και οι εύποροι πολίτες της Καλαμάτας, οι οποίοι παρακολουθούν αδιάφοροι και μένουν άπραγοι μπροστά στην ανθρωπιστική κρίση που συντελείται ενώπιόν τους. Μάλιστα, τους καταλογίζεται απροθυμία να συμβάλλουν στην ενίσχυση των λαϊκών συσσιτίων. Κατ' επανάληψη δημοσιεύονται στον τοπικό τύπο εκκλήσεις όχι μόνο συντακτών αλλά και πολιτών, οι οποίοι προτρέπουν με πάθος του εύπορου Καλαματιανού να κάνουν το ανθρωπιστικό και κοινωνικό τους καθήκον¹⁷⁷. Μάλιστα, ο Ερυθρός Σταυρός είχε συντάξει έναν κατάλογο εύπορων Καλαματιανών, ο οποίος όμως προκάλεσε πολλές

¹⁷⁴ Εφημ. *Θάρρος*, 4.7.1941

¹⁷⁵ Εφημ. *Θάρρος*, 9.5.1942

¹⁷⁶ «Παράδειγμα προς μίμηση», εφημ. *Θάρρος*, 16.12.1943

¹⁷⁷ Εφημ. *Σημαία*, 14.5.1962

αντιδράσεις στην τοπική κοινωνία, καθώς χαρακτηρίστηκε μεροληπτικός και, κυρίως, ανακριβής.

Οι τοπικές και κατοχικές αρχές προσπάθησαν να ρυθμίσουν το επισιτιστικό πρόβλημα μέσω την επιβολής διατιμήσεων στα είδη πρώτης ανάγκης, της διανομής τροφίμων με το δελτίο και των αγορανομικών ελέγχων για την πάταξη της αισχροκέρδειας και του λαθρεμπορίου. Φαίνεται από τα δημοσιεύματα του τοπικού τύπου ότι η αντιμετώπιση της πείνας και της ακρίβειας βρίσκεται ψηλά στην ατζέντα των αρχών, φοβούμενες ότι μια γενικευμένη ανθρωπιστική κρίση θα πυροδοτούσε απρόβλεπτες και ανεξέλεγκτες κοινωνικές αναταραχές, ενώ ταυτόχρονα θα έφερνε την πλατιά μάζα του λαού ακόμα πιο κοντά στην αντίσταση και το ΕΑΜ / ΕΛΑΣ.

Δεν είναι, εξάλλου, καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι οι πρώτες δηλώσεις του κατοχικού Νομάρχη Μεσσηνίας, Περρωτή, την επαύριον της ανάληψης των καθηκόντων του αφορούσαν την αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος της πόλης, *«το οποίοι τας τελευταίας μέρας ευρίσκεται σε οξύτατον σημείον»*¹⁷⁸. Στην προσπάθεια μάλιστα για την εξασφάλιση της επάρκειας των προϊόντων και τη συγκράτηση των τιμών επιστρατεύτηκαν όλοι οι διοικητικοί και ελεγκτικοί μηχανισμοί. Το πρώτο μέτρο από πλευράς Νομαρχίας ήταν η απαγόρευση της εξαγωγής των αγροτικών προϊόντων¹⁷⁹. Επίσης οι υπηρεσίες της Νομαρχίας ήταν επιφορτισμένες και για την έκδοση του δελτίου παροχής τροφίμων. Ταυτόχρονα, σε συνεργασία με τη Χωροφυλακή θεσπίστηκαν όρια στις τιμές των προϊόντων¹⁸⁰, ενώ πραγματοποιήθηκε σύσκεψη στην Εισαγγελία για την πάταξη της αισχροκέρδειας.¹⁸¹ Ακόμα και το Επιμελητήριο απεύθυνε έκκληση στα μέλη του να συγκρατήσουν τις τιμές και *«το μέτρον των θυσιών ας δοθεί, από δική μας πλευρά, το πρώτον»*.¹⁸² Για τον καλύτερο συντονισμό των ενεργειών που αφορούν κυρίως τη μεταφορά και διανομή τροφίμων ιδρύθηκε η *Επισιτιστική Ένωσις Καλαμών*, *«η οποία θα αναλάβη την αγοράν και μεταφοράν εν τω νομώ μας τρόφιμα εξ άλλων περιφερειών, τα οποία θα παρέχη εις την κατανάλωσιν με τιμάς κόστους ή ελάχιστον κέρδος»*.¹⁸³ Όταν γινόταν διανομή τροφίμων αυτή αφορούσε κατά κύριο λόγο λίγο ψωμί. Συχνότερα, διανέμονταν τσιγάρα, τα οποία λειτουργούσαν ως είδος προς ανταλλαγή με την όμορη ύπαιθρο, ενώ

¹⁷⁸ Εφημ. *Θάρρος*, 17.10.1943

¹⁷⁹ Εφημ. *Θάρρος*, 30.10.1943 & 3.11.1943

¹⁸⁰ Εφημ. *Θάρρος*, 2.11.1943

¹⁸¹ Εφημ. *Θάρρος*, 9.10.1943

¹⁸² Εφημ. *Θάρρος*, 15.10.1943

¹⁸³ Εφημ. *Θάρρος*, 7.12.1943

δεν ήταν λίγες οι φορές που μοιράζονταν επουσιώδη προϊόντα, όπως βαφές και κλωστές κεντήματος¹⁸⁴.

Σημαντική ήταν και η συνεισφορά του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Η επισιτιστική βοήθεια προς την Ελλάδα μετά τον τρομερό λιμό του 1941-42 αποτελούσε ίσως τη μεγαλύτερη ανθρωπιστική επιχείρηση κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι εικόνες των υποσιτισμένων της Αθήνας κινητοποίησαν τη διεθνή κοινή γνώμη και κυρίως τους ομογενείς στις ΗΠΑ και υποχρέωσαν τελικά τους Συμμάχους να άρουν το ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδας και τους Γερμανούς να επιτρέψουν την παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας υπό την αιγίδα του ΔΕΣ.

Οι διανομές του Ε.Σ. στην Καλαμάτα ξεκίνησαν το Φεβρουάριο του 1942 με αποστολή οσπρίων στα Λαϊκά Συσσίτια, στο Νοσοκομείο και στα φιλανθρωπικά σωματεία της πόλης, ενώ από τον Ιούλιο του 1942 άρχισε η διανομή τροφίμων και στον υπόλοιπο πληθυσμό¹⁸⁵. Πέρα από τη διανομή τροφίμων η τοπική επιτροπή του ΔΕΣ στην Καλαμάτα διοργάνωνε παιδικά και βρεφικά συσσίτια σε τέσσερα σημεία της πόλης¹⁸⁶ διανέμοντας κατά το διάστημα Ιουνίου – Αυγούστου 1943 7.708 μερίδες φαγητού ημερησίως σε βρέφη, νήπια, παιδιά και εγκύους¹⁸⁷. «*Χάρη σ' αυτά τα παιδιά είχαν εξασφαλίσει σχεδόν μόνιμα το κατσαρολάκι με το μπλουγούρι. Κι ακόμη – έστω και κάποτε με το ζόρι – μια κουταλιά μουρουνόλαδο, πολύτιμο τονωτικό*». ¹⁸⁸ Λίγο πριν την απελευθέρωση η ροή τροφίμων από το ΔΕΣ πύκνωσε. Έτσι, ύστερα από ενέργειες του εκπροσώπου του ΔΕΣ στην Πελοπόννησο, Άλεξ Πέρσον, το σουηδικό ατμόπλοιο *Βιργινία* κατέπλευσε στο λιμάνι της Καλαμάτας με «*φορτίον 2.400 τόνων σίτου και άλλων τροφίμων*». ¹⁸⁹ Η διανομή ξεκίνησε την επόμενη μέρα με αναλογία 2 ½ οκάδων σιταριού ανά άτομο¹⁹⁰.

Στον επισιτισμό των Καλαματιανών συνέδραμε και το τοπικό παράρτημα του Ε.Ο.Χ.Α (Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης), του οργανισμού της Εκκλησίας που είχε συστήσει ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός με σκοπό τη διανομή συσσιτίων και ο οποίος είχε παραρτήματα σε διάφορες πόλεις της περιφέρειας. Στην Καλαμάτα τα γραφεία του τοπικού ΕΟΧΑ στεγάζονταν στο Ζουμπούλειο¹⁹¹. Πρώτος

¹⁸⁴ Γ. Μπακόπουλος, *ό. π.*, σ. 27

¹⁸⁵ Γ. Τζαβάρα, *ό. π.*, σ. 462

¹⁸⁶ Φ. Τσαγκάρης, *ό. π.*, σ. 10

¹⁸⁷ Εφημ. *Θάρρος*, 12.10.1943

¹⁸⁸ Γ. Μπακόπουλος, *ό. π.*, σ. 28

¹⁸⁹ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρρος*, 10.8.1944

¹⁹⁰ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρρος*, 26.8.1944

¹⁹¹ Φ. Τσαγκάρης, *ό. π.*, σ. 9-10

διευθυντής ορίστηκε το υπομοίραρχος Γιαλουράκος και μετά τη δολοφονία του ο γιατρός, τέως και μέλλων δήμαρχος Καλαμάτας, Παν. Καίσαρης. Τη λειτουργία των συσσιτίων είχαν επωμιστεί εθελοντικά επιφανείς πολίτες της πόλης, ενώ πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτό είχαν οι γυναίκες.

Τέλος, τα *Λαϊκά Συσσίτια* συμπλήρωναν τις δράσεις που λάμβαναν χώρας στην πόλη με σκοπό την αντιμετώπιση της πείνας. Σε αυτά προσέρχονταν οι άποροι πολίτες της Καλαμάτας, οι οποίοι έπρεπε να ήταν εφοδιασμένοι με δελτίο απορίας, που ανανεώναν σε τακτά χρονικά διαστήματα. Η προεδρεία των Λαϊκών Συσσιτίων είχε ανατεθεί στον Βασ. Παλαμάρα, «δραστήριον και εκλεκτόν πολίτην»¹⁹², και σε αυτά προσέρχονταν καθημερινά περίπου 12.000 άτομα. Είναι γεγονός ότι τα Λαϊκά Συσσίτια δεν έπαψαν να λειτουργούν ούτε μια μέρα ακόμα και όταν η πόλη ξέμενε εντελώς από ψωμί.

Αν στην πόλη οι άνθρωποι πέθαιναν από την πείνα στην ύπαιθρο της Καλαμάτας τα πράγματα ήταν τελείως διαφορετικά. «Έτσι, μαζί με το συμπεθεριό πήγαμε στο Γεωργίτσι¹⁹³ όπου κυριολεκτικά εκστασιάστηκα: Γουρουνόπουλο ψητό, αρνί στη σούβλα, κοτόπουλα κοκκινιστά, μακαρονάδες, τυριά. Και του πουλιού το γάλα που λένε. Κάτι σα θείο όραμα πάνω από το εφιαλτικό τοπίο της κατοχικής πείνας»¹⁹⁴. Γι' αυτό το λόγο πολλοί άνθρωποι που είχαν επαφή με τα χωριά, εγκατέλειψαν την Καλαμάτα και εγκαταστάθηκαν εκεί¹⁹⁵.

Από το 1943 ο επισιτισμός των κατοίκων της Καλαμάτας είναι πιο ομαλός και η θνητότητα λόγω λιμού μειώνεται, εντούτοις σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι έχει εξαλειφθεί πλήρως η πείνα στην πόλη. Βέβαια, εγείρεται το ερώτημα κατά πόσο η πείνα και οι θάνατοι εξαιτίας αυτής θα μπορούσαν να περιοριστούν, αν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα πρυτάνευε το αίσθημα της κοινωνικής ευθύνης και της ανθρώπινης αλληλεγγύης, αν οι παραγωγοί και οι έμποροι δεν απέκρυπταν και δεν πωλούσαν παράνομα τα προϊόντα τους και αν η ανταπόκριση των εύπορων Καλαματιανών στις επανειλημμένες εκκλήσεις για τη συνδρομή τους στην κάλυψη των επισιτιστικών αναγκών των συμπολιτών τους ήταν η αναμενόμενη. Η αντίστοιχη αντιπαραβολή των Καλαματιανών με τους όμορους Αρκάδες, οι οποίοι

¹⁹² Φ. Τσαγκάρης, *ό. π.*, σ. 10

¹⁹³ Χωριό του Ταϊγέτου στο Ν. Λακωνίας

¹⁹⁴ Γ. Μπακόπουλος, *ό. π.*, σ. 24

¹⁹⁵ Β. Βουρνά, *ό. π.*, σ. 170-171

εξυμνούνται στον τοπικό τύπο της Καλαμάτας, έστω και με μια δόση υπερβολής, σίγουρα δεν είναι τιμητική για τους πολίτες της μεσσηνιακής πρωτεύουσας.

3.3 Ψυχαγωγία – Διασκέδαση – Αθλητισμός

Παρά το ζοφερό παρόν της πόλης, υπήρχαν ευκαιρίες ψυχαγωγίας και διασκέδασης για όσους τουλάχιστον είχαν την ανάλογη οικονομική δυνατότητα και διάθεση, ενώ δεν ήταν άγνωστα στους Καλαματιανούς τα πάρτι, για τα οποία όμως χρειαζόταν ειδική άδεια¹⁹⁶.

Τα σκήπτρα της νυχτερινής διασκέδασης κρατούσαν τα *ντάνσιγκ βαριετέ* της πόλης, τα οποία κατά τη διάρκεια της κατοχής όχι μόνο δεν ανέστειλαν τη λειτουργία τους, αλλά αντίθετα «επληθύνησαν επικινδύνως στην Καλαμάτα»,¹⁹⁷ με το συντάκτη τοπικής εφημερίδας να ευελπιστεί ότι «... το κακό θα σταματήσει ως εδώ». Τα πιο γνωστά καμπαρέ ήταν το *Νιρβάνα* και το *Σαν Σουσί*, τα οποία πρόσφεραν φαγητό και εντυπωσιακό μουσικοχορευτικό πρόγραμμα,¹⁹⁸ ενώ φαίνεται ότι λειτουργούσαν τουλάχιστον άλλα δύο ακόμα, τα οποία «εργάζονται θαυμάσια», με τους Καλαματιανούς να στηλιτεύουν συχνά τα ελευθέρια ήθη των γυναικών που εργάζονταν σε αυτά.

Εξίσου έντονη κάνουν την παρουσία τους τα εστιατόρια. Το πιο γνωστό ήταν το εστιατόριο *Ρεζ*, το οποίο μετά την άρση της επίταξης του επαναλειτούργησε με «άριστη κουζίνα και εκλεκτήν ορχήστρα»¹⁹⁹ προσφέροντας μάλιστα και έκπτωση 15% επί των τιμών των φαγητών στους δημοσίους υπαλλήλους, επιθυμώντας προφανώς να προσελκύσει την ανώτερη κοινωνία της Καλαμάτας. Στο ίδιο κοινό απευθυνόταν και το εστιατόριο *Γαλλία*, το οποίο μάλιστα διαφήμιζε ιδιαίτερος «την καινούριαν επίπλωσιν και τα νέα ωραία σερβίτσια του»,²⁰⁰ ενώ υπήρχαν αρκετά ακόμα εστιατόρια για πιο μικρά βαλάντια.

Λίγες μέρες μετά την έναρξη της δεύτερης γερμανικής κατοχής της πόλης οι Καλαματιανοί επέστρεψαν σε μια πολύ προσφιλή τους διασκέδαση, τον κινηματογράφο. Την περίοδο αυτή λειτουργούσαν στην πόλη οι κινηματογράφοι

¹⁹⁶ Εφημ. *Θάρρος*, 13.10.1943

¹⁹⁷ Εφημ. *Θάρρος*, 21.9.1943

¹⁹⁸ Εφημ. *Θάρρος*, 11.6.1943

¹⁹⁹ Εφημ. *Θάρρος*, 7.10.1943

²⁰⁰ Εφημ. *Θάρρος*, 11.6.1943

*Εσπερος*²⁰¹, *Κήπος της Εδέμ* και *Τριανόν*²⁰² οι οποίοι «συγκέντρωσαν τα δύο τελευταίες μέρες πολύν κόσμον»²⁰³.

Παρόν ήταν επίσης και το θέατρο στην κατοχική Καλαμάτα. Ήδη τον Ιούλιο του 1943 στον Κήπο της Εδέμ είχε δοθεί θεατρική παράσταση της Σοφίας Νικολαΐδου με το έργο *Αθήνα – Καλαμάτα*²⁰⁴, ενώ συχνά παραστάσεις βαριετέ δίνονταν και τα καμπαρέ της πόλης, κυρίως στο Νιρβάνα και το Σαν-Σουσί. Το καλοκαίρι του 1943 θεατρικός συγγραφέας και κονφαρασιέ στη Μάντρα του Αττίκ ο Χρ. Πύρπασος παρουσίασε στην ταράτσα του Τριανόν μια επιθεώρηση, η οποία είχε τέτοια επιτυχία, που ανάγκασε τη διεύθυνση του κινηματογράφου, τον Τάκη Αντωνόπουλο και τον Παν. Κουντούρη, να κλείσουν τις πόρτες σε πολλούς υποψήφιους θεατές, οι οποίοι διαμαρτύρονταν έντονα και δεν απομακρύνονταν. Μάλιστα, προς στιγμήν απειλήθηκαν σοβαρά επεισόδια, όταν ένας από τους αυτούς έριξε μια πέτρα προς τους θεατές, η οποία πέτυχε έναν Ιταλό αξιωματικό²⁰⁵. Το Νοέμβριο του 1943 ο Χρ. Πύρπασος, ο οποίος είχε μείνει στην Κατοχή στην Καλαμάτα, όπως επίσης και ο ηθοποιός Κ. Στρατηγός²⁰⁶, ήταν ο εμπνευστής επιθεώρησης, την οποία ανέβασε στην Αθήνα ο θίασος της Βεράς Δελούδη. Τα Χριστούγεννα του 1943 το θεατρόφιλο κοινό της πόλης παρακολούθησε την παράσταση της επιθεώρησης του Γ. Μπαστιανίδη «*Η Καλαμάτα χορεύει*» στο *Τριανόν*²⁰⁷.

Η λειτουργία των κινηματογράφων και των θεάτρων δεν ήταν συνεχής. Αντίθετα πολλές φορές έβγαινε ανακοίνωση από το Φρουραρχείο ιδιαίτερα όταν είχαν προηγηθεί ενέργειες αντιστασιακού χαρακτήρα. Μετά τη δολοφονία του διοικητή Χωροφυλακής, Σωτ. Κατή, τον Οκτώβριο του 1943 διατάχθηκε προσωρινά από τις γερμανικές αρχές το κλείσιμο όλων των εστιατορίων, των κινηματογράφων και των κέντρων διασκέδασης εκτός των εστιατορίων Ρεξ, Γαλλία και Βιγκόπουλου.

²⁰¹ Στεγαζόταν στο βόρειο ισόγειο τμήμα του σημερινού Πνευματικού Κέντρου

²⁰² Βρισκόταν δυτικά της οδού Αριστομένους απέναντι από το σημερινό Πνευματικό Κέντρο, εκεί όπου σήμερα υπάρχει η ομώνυμη πολυκατοικία.

²⁰³ Εφημ. *Θάρρος*, 24.9.1943

²⁰⁴ Εφημ. *Θάρρος*, 19.7.1943

²⁰⁵ «Η παράσταση συνεχίστηκε κανονικά και όλοι ευχαριστούσαν την τύχη τους που δε βρισκόταν στο θέατρο κάποιος Γερμανάρας να «φάει» αυτός την πέτρα αντί για τον Ιταλό. Η «ταρίφα αίματος των Γερμανών ήταν – όπως είναι γνωστό – ακριβότερη. Κυρίως, όμως, εκείνοι πρώτα σκότωναν και ύστερα μιλούσαν», Γ. Μπακόπουλος, *ό. π.*, σ. 72

²⁰⁶ Πρόκειται για τον πατέρα των γνωστών ηθοποιών του κινηματογράφου Κώστα και Αλέκας Στρατηγού

²⁰⁷ Εφημ. *Θάρρος*, 24.12.1943

Βέβαια, παράλληλα με τα αξιοπρεπή και χρηστά θεάματα λειτουργούσαν στην Καλαμάτα και αρκετές κάποιες χαρτοπαικτικές λέσχες. Η πιο «διάσημη»²⁰⁸ βρισκόταν επί της οδού Αριστομένους απέναντι από το ξενοδοχείο Ρεξ, με τη διακριτική είσοδο μέσα στη Στοά Λόντου. Μάλιστα, είχε χαρακτηριστεί ως αριστοκρατική, απευθυνόμενη προφανώς τα μέλη της ανώτερης τοπικής και κατοχικής κοινωνίας. Η λέσχη αυτή λειτουργούσε πέραν του επιτρεπόμενου ωραρίου λειτουργίας καθ' όλα νόμιμα έχοντας λάβει τόσο για τη λειτουργία όσο και για τους θαμώνες της από τις άδεια από αρχές κατοχής.

Με την αυγή του 1944 το τοπίο στη νυχτερινή Καλαμάτα αλλάζει ριζικά και ραγδαία. Τα αμιγώς ψυχαγωγικά θεάματα μειώνονται, ενώ οι περισσότεροι κινηματογράφοι αναστέλλουν τη λειτουργία τους. Μόνο το Τριανόν συνέχισε να λειτουργεί όχι όμως ως κινηματογράφος αλλά ως χώρος ομιλιών και διαλέξεων, με κυρίαρχο θέμα πάντα τον κίνδυνο του κομμουνισμού.

Η εξόρμηση στην όμορη ύπαιθρο ήταν προπολεμικά μια προσφιλής όσο και οικονομική διασκέδαση των Καλαματιανών, την οποία ακολούθησαν και κατά την περίοδο της κατοχής. Τα καλοκαιρινά μπάνια στην παραλία της πόλης στα περίφημα μπεν-μιξ συγκέντρωναν το μεγαλύτερο μέρος της καλαματιανής νεολαίας εμπνέοντας συχνά ευθυμογραφήματα στον τοπικό τύπο²⁰⁹. Όσοι προτιμούσαν το βουνό, κατευθύνονταν στο χωριό των Αγίων Αναργύρων, που συγκέντρωνε την προτίμηση των εκδρομέων προπολεμικά αλλά και μετά την κατοχή²¹⁰. Βέβαια, αυτές τις εκδρομές στην ύπαιθρο οργάνωνε κυρίως η ΕΠΙΟΝ και ο Σύλλογος Φοιτητών. Σε αυτές τις ανοιχτές περιοχές οι συμμετέχοντες εκτός από το να χαρούν τις ομορφιές της μεσσηνιακής φύσης, συζητούνταν θέματα της οργάνωσης μακριά από τα επικίνδυνα μάτια των Γερμανών και των Ταγμάτων Ασφαλείας και στο τέλος έκαναν αυτοσχέδιες παραστάσεις σατυρικών κειμένων. *«Την εποχή εκείνη του αγώνα και της αγωνίας που σπάνια είχε κανείς την ευκαιρία να χαμογελάσει, τέτοιες στιγμές έμοιαζαν κυριολεκτικά ουρανόσταλτες»*²¹¹.

Για τα μικρά παιδιά η κατοχή ήταν μια εποχή πείνας, εξαθλίωσης και βίας, παρόλα αυτά όμως δεν έπαψαν να βρίσκουν κάθε ευκαιρία για παιχνίδι, αν και κάπως επικίνδυνο μερικές φορές. Τη ανησυχία του συντάκτη τοπικής εφημερίδας προκαλεί

²⁰⁸ Χρ. Δ. Σωφρονάς, *Ένας Μακρονησιώτης θυμάται την δεκαετία (1940-1950)*, Καλαμάτα 2007, σ. 183

²⁰⁹ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρος* (Μεσημβρινή έκδοση), 25.8.1944

²¹⁰ Γ. Μπακόπουλος, *ό. π.*, σ. 73

²¹¹ Γ. Μπακόπουλος, *ό. π.*, σ. 74

το θέαμα παιδιών «εις μαχητικές ομάδας εξαντλούνται εις πετροπόλεμον, ξυλοκοπήματα και άλλες πράξεις απειλούσαι ανά πάσαν στιγμήν την ζωήν και την ακεραιότητα του σώματος των μικρών παιδιών».²¹² Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο συντάκτης τους άρθρου κάνει έκκληση στα Τάγματα Ασφαλείας να μεριμνήσουν για να σταματήσει το φαινόμενο αυτό.

Παρόν στην κατοχική Καλαμάτα ήταν και το ποδόσφαιρο ως το προσφιλέστερο ομαδικό άθλημα. Οι κυριότερες ομάδες ήταν ο *Απόλλων*, ο *Ολυμπιακός*, τα *Πράσινα Πουλιά*, ο *Ηφαιστος* και η *Δάφνη*.

Προπολεμικά στην Καλαμάτα ο Γ.Σ. Μεσσηνιακού πρωταγωνιστούσε στα αθλητικά πράγματα της πόλης,²¹³ κυρίως στο βόλεϊ και το ποδόσφαιρο. Ειδικά, μέσα όμως στους κόλπους της ποδοσφαιρικής ομάδας υπήρχαν πολλοί παίκτες με αριστερά φρονήματα, οι οποίοι εκδιώχθηκαν κατά τη μεταξική περίοδο. Έτσι, η ομάδα περιέπεσε σε αδράνεια, ενώ κάποιοι εναπομείναντες αθλητές και παράγοντες συγκρότησαν την ποδοσφαιρική ομάδα Πράσινα Πουλιά. Επίσης, την περίοδο της κατοχής πολλοί παίκτες των Πράσινων Πουλιών διώχθηκαν, ενώ ο κορυφαίος ποδοσφαιριστής Πότης Μανωλούδης εκτελέστηκε από τους Γερμανούς στο Στρατόπεδο της πόλης το Φεβρουάριο του 1944.

Φαίνεται πάντως πως η δεύτερη γερμανική κατοχή δεν ανέκοψε πλήρως την ποδοσφαιρική δραστηριότητα της πόλης, καθώς λίγες μέρες μετά την είσοδο των Γερμανών πραγματοποιήθηκε στο γήπεδο του Μεσσηνιακού ο ημιτελικός του τοπικού πρωταθλήματος μεταξύ των ομάδων *Απόλλων* και *Πράσινα Πουλιά*. Μάλιστα ο αγώνας αναμενόταν να «προσελκύσει εξαιρετικόν ενδιαφέρον μεταξύ των φιλάθλων καθόσον και αι δύο ομάδες θα κατέλθουν με τας καλύτερας συνθέσεις των»²¹⁴. Φαίνεται ότι αγώνας αυτός αποτέλεσε σημαντικό αθλητικό γεγονός της πόλης, καθώς συγκέντρωσε πολλούς φιλάθλους στο γήπεδο, ενώ και «το ωραίον φύλον αντεπροσωπεύθη επαρκών στο μάτς αυτό».²¹⁵ Λίγες μέρες αργότερα, στις 3 Οκτωβρίου 1943, έλαβε χώρα και ο τελικός του τοπικού πρωταθλήματος μεταξύ των ομάδων *Πράσινων Πουλιών* και *Ηφαιστού*.

²¹² Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρρος*, 3.8.1944

²¹³ *flashmes.gr*, Χρ. Ν. Ζερίτης, «Δύο ποδοσφαιρικοί αγώνες Μικτής Καλαμάτας – ομάδες Γερμανών στρατιωτών», http://www.flashmes.gr/index.php?option=com_k2&view=item&id=530:1944&Itemid=419, ημ. προσβ.: 16.5.2020

²¹⁴ Εφημ. *Θάρρος*, 26.9.1943

²¹⁵ Εφημ. *Θάρρος*, 28.8.1943

Η ποδοσφαιρική κοινότητα της πόλης δεν μένει αδιάφορη στα σύγχρονα γεγονότα και στην κατάσταση όπως έχει διαμορφωθεί στην πόλη από το Σεπτέμβριο του 1943. Αντίθετα, αποδεικνύεται πολύ ευαισθητοποιημένη και διοργανώνει στις 31 Οκτωβρίου 1943 μεγάλη ποδοσφαιρική συνάντηση μεταξύ των μεικτών ομάδων *Πράσινα Πουλιά – Απόλλων* και *Ολυμπιακός – Δάφνη* υπέρ της ενίσχυσης των συλληφθέντων Καλαματιανών στο μεγάλο μπλόκο της Ράχης. Επρόκειτο για μια πρωτοβουλία της *Ενώσεως Ποδοσφαιρικών Σωματείων Καλαμών*, η οποία πραγματοποιήθηκε φυσικά «κατόπιν αδείας του Γερμανικού Φρουραρχείου»²¹⁶. Από τον αγώνα αυτό συγκεντρώθηκε το ποσό των 4.000.000 δρχ., τα οποία διατέθηκαν στις οικογένειες των συλληφθέντων.

Οι γερμανικές αρχές ανέκαθεν έβλεπαν με καχυποψία τις ποδοσφαιρικές συναντήσεις, καθώς θεωρούσαν, όχι άδικα, ότι το ποδόσφαιρο ως λαϊκό άθλημα συγκέντρωνε αθλητές με αριστερά φρονήματα, ενώ και ο ίδιος ο χώρος του ποδοσφαιρικού γηπέδου ήταν εν δυνάμει μέρος εκδήλωσης ή επώασης αντιστασιακών ενεργειών. Δεν είχαν εξάλλου λησμονηθεί τα γεγονότα της άνοιξης του 1942, όταν ένας φιλικός αγώνας μεταξύ της ΑΕΚ και του ΠΑΟ στο γήπεδο της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, ο οποίος εν τέλει δεν έγινε, εξελίχθηκε σε μια μαζική αντικατοχική διαδήλωση. Γι' αυτό το λόγο, οι Γερμανοί ήταν εξαιρετικά φειδωλοί στις άδειες που έδιναν για τη διεξαγωγή ποδοσφαιρικών αγώνων ανάμεσα σε ελληνικές ομάδες και αντ' αυτού προέκριναν αγώνες μεταξύ ελληνικών ομάδων και δυνάμεων κατοχής.

Στα πλαίσια αυτής της πρακτικής πραγματοποιήθηκαν στην Καλαμάτα δύο «φιλικοί» ποδοσφαιρικοί αγώνες μεταξύ της Μικτής Καλαμάτας και ομάδας Γερμανών στρατιωτών. Αν και ποδοσφαιρικές συναντήσεις Ελλήνων και ξένων στρατιωτών είχαν γίνει και στο παρελθόν²¹⁷, εντούτοις είναι η πρώτη φορά που ένας κατοχικός στρατός αναμετράται με τις τοπικές δυνάμεις σε ένα γήπεδο ποδοσφαίρου. Δεν έχει γίνει γνωστό ποιος πρότεινε αυτούς τους αγώνες ούτε αν πείστηκαν οι ποδοσφαιριστές να λάβουν μέρος σε αυτούς. Πιθανόν ένας τέτοιος αγώνας να είχε πολλές διαστάσεις εκατέρωθεν. Οι Έλληνες μέσω του ποδοσφαίρου θα ήθελαν εκδικηθούν τους κατακτητές για τα δεινά της κατοχής και να αναγάγουν την πιθανή νίκη τους σε μια νίκη του Ελληνισμού εναντίον του Ναζισμού²¹⁸. Δεν πρέπει εξάλλου

²¹⁶ Εφημ. *Θάρρος*, 29.10.1943

²¹⁷ Έναν τέτοιο αγώνα έδωσε το 1928 ο Απόλλων Καλαμάτας συνοδευόμενος μάλιστα και από πολλούς φιλάθλους στην Πύλο με το πλήρωμα του ελλιμενισμένου αγγλικού στόλου

²¹⁸ Ήταν πια κοινός τόπος ότι η τελική ήττα των Γερμανών δεν ήταν μακριά.

να παραβλέπουμε το γεγονός ότι περίπου ένα μήνα πριν τον πρώτο αγώνα περίπου 150 Καλαματιανοί είχαν εκτελεστεί από τους Γερμανούς στο Στρατόπεδο και κανείς μέχρι τότε δεν ήξερε που είχαν ενταφιαστεί. Από την άλλη πλευρά, οι Γερμανοί μέσω των αγώνων αυτών ήθελαν πιθανόν να αποφορτίσουν την ατμόσφαιρα ύστερα από τα γεγονότα του Φεβρουαρίου, ενώ η αναμενόμενη προσέλευση χιλιάδων φιλάθλων και η συνύπαρξη Ελλήνων και Γερμανών αξιωματούχων στις κερκίδες θα συμβόλιζε τη νομιμοποίηση της κατοχής. Μάλιστα, ο Δ. Περρέας εκ μέρους της Ενώσεως Ποδοσφαιρικών Σωματείων Καλαμών παραδέχθηκε ότι *«Σκοπός του σημερινού μας αγώνος δεν είναι η ανάπτυξις της αθλητικής αμίλλης, αλλά δια της πρωτοφανούς αυτής κοσμοσυρροής, να σας αποδείξωμεν, δια μίαν ακόμη φοράν, τόσον οι αθληταί όσον και ο φίλαθλος λαός των Καλαμών, την ειλικρινήν αγάπην των τόσον εις τον Γερμανικόν στρατόν, όσο και εις τον αξιότιμον Νομόρχην μας κ. Δ.Περρωτήν, καθώς και εις τας στρατιωτικάς και πολιτικάς αρχάς της πόλεώς μας»*²¹⁹.

Πράγματι, ο πρώτος αγώνα συγκέντρωσε όλη την ελίτ της πόλης, τοπική και γερμανική, καθώς 10.000 Καλαματιανούς. Ο αγώνας έληξε με νίκη των Γερμανών στρατιωτών. Σύμφωνα με μια μαρτυρία της δικηγόρου Βάσως Μπογέα, κόρης ενός εκ των ποδοσφαιριστών της μεικτής Ελλήνων, ο πατέρας της είχε εκμυστηρευτεί ότι σκόπιμα άφησαν τους Γερμανούς να νικήσουν για να μην έχουν επιπτώσεις²²⁰. Ο δεύτερος αγώνας πραγματοποιήθηκε στις 9 Απριλίου 1943. Η επιτυχία του πρώτου αγώνα αναγκάζει τους διοργανωτές να κάνουν αγώνες επιλογής των ποδοσφαιριστών που θα αντιμετωπίσουν τη γερμανική ομάδα. Τελικά συγκροτήθηκε η τυχερή εντεκάδα από παίκτες του Ολυμπιακού και της Δάφνης. Ο επικείμενος αγώνας προβάλλεται πολύ έντονα από τον τοπικό τύπο με την τοπική Ένωση Ποδοσφαιρικών Σωματείων Καλαμών να την χαρακτηρίζει την *«μεγαλύτεραν των ποδοσφαιρικών συναντήσεων»* και να προτρέπει τους φιλάθλους να *«προσέλθωσι προ της ανάρξεως του αγώνα και να καταλάβωσι θέσιν»*²²¹. Αυτή τη φορά ο αγώνας έληξε με τη νίκη της μεικτής Ελλήνων.

²¹⁹N. Ζερίτης, *ό.π.*

²²⁰ Σε έναν αντίστοιχο αγώνα το 1942 στο γερμανοκρατούμενο Κίεβο οι Ουκρανοί ποδοσφαιριστές νίκησαν την ομάδα των Γερμανών στρατιωτών σε δύο συνεχείς αγώνες. Από τους νικητές όμως άλλοι δολοφονήθηκαν αμέσως μετά τον αγώνα, άλλοι στάλθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης και άλλοι εκτελέστηκαν μερικούς μήνες αργότερα. Χρ. Ν. Ζερίτης, *ό.π.*

²²¹ Χρ. Ν. Ζερίτης, *ό.π.*

Δ' Κεφάλαιο

Η καθημερινότητα του πολέμου

4.1. Η αντιστασιακή δράση στην πόλη της Καλαμάτας

Καθ' όλη τη διάρκεια του α' μισού του 20^{ου} αι. η Μεσσηνία παρέμενε μια συντηρητική πολιτικά περιοχή. Αν και διέθετε μια αξιόλογη βιομηχανική δραστηριότητα, τουλάχιστον στις δύο πρώτες δεκαετίες, γεγονός που σημαίνει και την ύπαρξη ενός ευρέος προλεταριάτου, το οποίο εμπλουτίστηκε με την άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων του 1922, εντούτοις οι σοσιαλιστικές ιδέες δεν κατόρθωσαν να αποκτήσουν υποστηρικτές σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες. Οι τοπικές οικονομικές και κοινωνικές ελίτ, οι οποίες κατά κύριο λόγο ανήκαν στον αντιβενιζελικό χώρο, συνδέονταν με την κεντρική εξουσία και είχαν απλώσει ένα μακρύ πέπλο ελέγχου της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής δραστηριότητας. Ταυτόχρονα, ένας σημαντικός πόλος της καλαματιανής αλλά και ευρύτερα της μεσσηνιακής κοινωνίας ήταν το σώμα των αξιωματικών, το οποίο απολάμβανε της εκτίμησης και του σεβασμού της τοπικής κοινωνίας. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια ήταν πολύ δύσκολο να ευδοκιμήσουν στην Καλαμάτα ιδεολογίες με αριστερό ή έστω κοινωνικό περιεχόμενο, καθώς τα προτάγματά τους συναντούσαν την αντίδραση της τοπικής ελίτ αλλά και την επιφυλακτικότητα των κατοίκων. Ομοίως, η οποιαδήποτε αντιστασιακή πρωτοβουλία, η οποία είχε αριστερό πρόσημο, αντιμετωπιζόταν με σκεπτικισμό ή ακόμα και με καχυποψία από τον πληθυσμό. Αυτό σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο ΕΔΕΣ δεν κατόρθωσε να αποκτήσει ισχυρά ερείσματα στην Πελοπόννησο εξηγούν το γεγονός ότι το αντιστασιακό φαινόμενο εκδηλώθηκε στη Μεσσηνία με σημαντική καθυστέρηση σε σχέση με την Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα.

Μέχρι την άνοιξη του 1943 στην Καλαμάτα δρούσαν μικρές, τοπικού χαρακτήρα αντιστασιακές ομάδες. Οι οργανώσεις αυτές δραστηριοποιήθηκαν κυρίως κατά τους τελευταίους μήνες της ιταλικής κατοχής της πόλης και από το Σεπτέμβριο του 1943 σταδιακά είτε απορροφήθηκαν από τον ΕΛΑΣ, όπως η *Ν.Φ.Ε (Νέα Φιλική Εταιρεία ή Εταιρία Νέων Φιλικών)* είτε διαλύθηκαν από αυτόν και τα μέλη τους αργότερα συγκρότησαν τα Τάγματα Ασφαλείας της Μεσσηνίας, όπως ο *Ε.Σ. (Εθνικός Στρατός)*. Η πρώτη επαφή τους ΕΛΑΣ με τη Μεσσηνία γίνεται το καλοκαίρι του 1943, όταν περίπου 80 επίλεκτοι αντάρτες από την ομάδα του Βελουχιώτη κατεβαίνουν στην

Πελοπόννησο, προκειμένου να οργανώσουν το τοπικό αντάρτικο²²². Μετά τις πρώτες επιτυχίες αίρεται η καχυποψία των ντόπιων και ο ΕΛΑΣ θα κυριαρχήσει στις ορεινές περιοχές του Ταυγέτου και της Τριφυλίας, απ' όπου εξορμούσαν στην Καλαμάτα και σε άλλες πόλεις της Μεσσηνίας.

Η Ν.Φ.Ε ιδρύθηκε στην Καλαμάτα τον Ιούνιο του 1941 στη Φυτειά, μια λαϊκή, εργατική συνοικία της πόλης. Πρωτεργάτες ήταν «στελέχη του ΚΚΕ, που μερικά είχαν δραπετεύσει από τη Φολέγανδρο και άλλα ξερονήσια»²²³. Αργότερα, στο χωριό Πήδαςος της Πυλίας η οργάνωση τύπωνε την εφημερίδα «Ελληνική Σάλπιγγα»²²⁴. Ψυχή της εφημερίδας ήταν ο Βαγγέλης Δημητρακόπουλος, ο οποίος αργότερα διετέλεσε διευθυντής της εφημερίδας του ΕΑΜ «Ελεύθερη Μεσσηνία» και Γραμματέας της Νομαρχιακής Επιτροπής του ΕΑΜ²²⁵. Η Ν.Φ.Ε. γρήγορα επεκτάθηκε στις κωμοπόλεις και στα χωριά της Μεσσηνίας, ενώ στους κόλπους περιλάμβανε από τις πρώτες μέρες της ίδρυσής της πολλούς Καλαματιανούς, δημοσίους υπαλλήλους, δικηγόρους και αξιωματικούς του Ελληνικού Στρατού²²⁶.

Ήταν εξ' αρχής σαφής ο ιδεολογικός προσανατολισμός της Ν.Φ.Ε, αν και αρχικά τουλάχιστον δεν είχε ως οργάνωση κάποια επαφή με τα επίσημο ΚΚΕ. Επρόκειτο περισσότερο από μια πρωτοβουλία ντόπιων κομμουνιστών, από την οποία όμως «εμφανίστηκε η κομμουνιστική κίνηση στο Νομό Μεσσηνίας».²²⁷ Η πρώτη επαφή της Ν.Φ.Ε. με το ΚΚΕ έγινε τον Αύγουστο του 1941 μέσω του Ιωάννη Φράγκου²²⁸, γραμματέα της Περιφερειακής Επιτροπής της Μεσσηνίας του ΚΚΕ, ο οποίος προμήθευε της Ν.Φ.Ε. με παράνομο τύπο και εγκαινίασε τις ζυμώσεις για την ένταξη της Ν.Φ.Ε. στο ΕΑΜ. Πράγματι, στις συνεδριάσεις της Κεντρικής Επιτροπής της Ν.Φ.Ε. στις 28 Σεπτεμβρίου και στις 10 Οκτωβρίου 1941 αποφασίστηκε η ενσωμάτωση της οργάνωσης στο ΕΑΜ και η μετονομασία της σε *Νομαρχιακή Επιτροπή Μεσσηνίας (Ν.Ε.Μ)* του ΕΑΜ²²⁹.

²²² Γ. Πετρόπουλος, *Τα Τάγματα Ασφαλείας στην Πελοπόννησο, ιδεολογικές διαστάσεις και μνημονικός λόγος*, Αθήνα 2007, σ. 35

²²³ Χρ. Σωφρονάς, *ό. π.*, σ. 96

²²⁴ Είναι προφανής ο συμβολισμός της σύνδεσης της εφημερίδας με την πρώτη εφημερίδα, που τυπώθηκε στην Καλαμάτα μετά την απελευθέρωσή της στις 23 Μαρτίου 1821, τη «Σάλπιγξ Ελληνική».

²²⁵ Ηλ. Μπιτσάνης, «Το σταφιδικό κίνημα και ο Τάσης Κουλαμπάς», στην: *Ελευθερία*, 1.2.2016

²²⁶ Δ. Ζέρβας και Κων. Δάλλας, *Η «Νέα Φιλική Εταιρεία» και η εθνική αντίσταση στην Καλαμάτα*, Αθήνα 2005, σ. 54

²²⁷ Γ. Καραμούζης, *Πατριώτες και Προδότες στο Μωρηά*, Τρίπολη 1950, σ. 9-10

²²⁸ Γ. Καραμούζης, *ό. π.*, σ. 17

²²⁹ Δ. Ζέρβας και Κων. Δάλλας, *ό. π.*, σ. 58

Τον αντιαστικό αντιστασιακό πόλο συνιστούσε ο *Εθνικός Στρατός (Ε.Σ.)*²³⁰. Πρόκειται για μια αντιστασιακή οργάνωση κατώτερων κυρίως αξιωματικών με σκοπό «τη διατήρηση του εθνικού φρονήματος»²³¹. Στην οργάνωση αυτή συμμετείχαν πολλοί αξιωματικοί από τη Μεσσηνία, οι οποίοι ήταν απρόθυμοι να ενταχθούν στον ΕΛΑΣ. Ο Ε.Σ. άρχισε να επωάζεται από το καλοκαίρι του 1941 μέχρι όμως τις αρχές του 1943 τα μέλη του περιορίζονται σε ατέρμονες συζητήσεις και σε παλινωδίες σχετικά με την ανάληψη ή μη πιο δυναμικών πρωτοβουλιών εμμένοντας στη σύνδεση της δράσης τους με το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής και αφήνοντας την πρωτοβουλία των ενεργειών στους Βρετανούς.

Η στάση αυτή αλλάζει από τις αρχές του 1943. Η κυριαρχία του ΕΛΑΣ σε πολλές περιοχές της Πελοποννήσου και η εξέλιξη του πολέμου, που προοιωνίζει την ήττα των δυνάμεων του Άξονα, κινητοποιούν τους Βρετανούς και την κυβέρνηση της Μέσης Ανατολής προς τη δημιουργία αντάρτικων ομάδων που θα αντιμετώπιζαν την πρωτοκαθεδρία του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ στην περιοχή και θα απέτρεπαν την μονοπώληση της εξουσίας από τους κομμουνιστές στην μεταπολεμική Ελλάδα. Η προσπάθεια των Βρετανών να εντάξουν τον ΕΣ στον ΕΔΕΣ αποτυγχάνει, καθώς οι αξιωματικοί του ΕΣ, ορκισμένοι φιλοβασιλικοί, δεν υπήρχε περίπτωση να υπαχθούν στις εντολές του Ναπολέοντος Ζέρβα, ενός φιλοβενιζελικού αξιωματικού που πρωτοστάτησε στο αντιβασιλικό κίνημα του 1935 και αποτάχθηκε εξ' αιτίας αυτού. Μπροστά σε αυτό το αδιέξοδο οι Βρετανοί προχωρούν σε ενίσχυση των αντάρτικων ομάδων του ΕΣ²³², στους κόλπους του οποίου έχουν ενταχθεί και μικρότερες ένοπλες ομάδες με ασαφή πολιτικό προσανατολισμό. Ως αρχηγός των δυνάμεων αυτών αναλαμβάνει ο συνταγματάρχης Γιαννακόπουλος, ενώ στην ουσία η οργάνωση ελέγχεται από συνταγματάρχη Παπαδόγωνα, μελλοντικό αρχηγό των Ταγμάτων Ασφαλείας της Πελοποννήσου.

²³⁰ Η οργάνωση υιοθέτησε αυτή την ονομασία, ώστε να παραπέμψει απευθείας στο στρατό της Αλβανίας, του οποίου ήθελε να παρουσιαστεί ως συνέχεια. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση του λοχαγού Καραχάλιου, εκ των ιδρυτών του Ε.Σ σε σχετική ερώτηση.: «*Ηθελον να πληροφορηθούν που αι ημέτεροι ομάδαι και τι σημαίνει το χαρακτηριστικόν ΕΣ. Τους απήντησα ότι ΕΣ σημαίνει Εθνικός Στρατός, αποτελούμε συνέχεια του στρατού της Αλβανίας και του τοιούτου της Μέσης Ανατολής*». Αμ. Σκούρα, *ό. π.*, σ. 180

²³¹Γ. Σχινάς, *Η εθνική αντίσταση στη Μεσσηνία*, Αθήνα 1984, σ. 41

²³² «Ο Ταγματάρχης Κοκώνης σε έκθεσή του προς το ΓΕΣ θεωρεί ως κύριο αίτιο της αποτυχίας προσέγγισης ΕΣ και ΕΔΕΣ την υπονόμευση της όλης προσπάθειας από τον λοχαγό Καραχάλιο και άλλους τοπικούς παράγοντες, οι οποίοι επιδίωκαν να προσποριστούν προς ίδιον όφελος την βρετανική βοήθεια», Γ. Πετρόπουλος, *ό. π.*, σ. 41

Φαίνεται λοιπόν ότι από την άνοιξη του 1943 στα βουνά της Πελοποννήσου «συγκατοικούν» ο ΕΛΑΣ και ο ενισχυμένος ελέω Βρετανών ΕΣ. Η συγκατοίκηση αυτή, που αποτελεί μια μικρογραφία του επερχόμενου εμφυλίου, διαποτισμένη από εκατέρωθεν καχυποψία δεν αργεί να εξελιχθεί σε εμφύλια διαμάχη. Τις περισσότερες περιπτώσεις οι συγκρούσεις καταλήγουν με επικράτηση του ΕΛΑΣ, που κατορθώνει να αφοπλίσει τμήματα του ΕΣ.

Οι απανωτές ήττες του ΕΣ και η αποκάλυψη του *Συμφώνου Παπαδόγγονα-Doria*²³³, το οποίο προβλέπει την ίδρυση ένοπλων δυνάμεων με αρχηγό τον Γιαννακόπουλο, που θα εξοπλιζόταν από τους Ιταλούς, με σκοπό την καταπολέμηση του ΕΑΜ, ακυρώνουν το πατριωτικό αφήγημα του ΕΣ και επιχειρείται να έλθουν οι δύο οργανώσεις σε μια συμφωνία υπογράφοντας τον Αύγουστο του 1943 το «*Σύμφωνον Οργανώσεων του Εθνικού Στρατού και του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου*».

Οι όροι όμως του συμφώνου, που σηματοδοτούν την πολιτική ηγεμονία του ΕΛΑΣ, δεν μπορούσαν να γίνουν αποδεκτοί από τους φανατικούς φιλοβασιλικούς αξιωματικούς, οι οποίοι δεν ήταν διατεθειμένοι να μοιραστούν την διοίκηση της οποιαδήποτε ένοπλης δραστηριότητας με κομμουνιστές. Το σύμφωνο αυτό προκάλεσε τη δυσαρέσκεια και των Άγγλων, καθώς τα άρθρα του που αφορούσαν στο πολιτειακό δεν συμφωνούσαν με τα σχέδια τους για το μεταπολεμικό μέλλον της Ελλάδας. Πολλοί αξιωματικοί αυτονομούνται και με επικεφαλής τον ήλαρχο Τηλέμαχο Βρεττάκο και τον ταγματάρχη Καραχάλιο αρχίζουν ένοπλη δραστηριότητα εναντίον του ΕΛΑΣ. Τελικά, τον Οκτώβριο του 1943 λίγο έξω από την Καλαμάτα, στην Παλιόχωρα, το τμήμα του Βρεττάκου περικυκλώνεται από δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Ο ίδιος βαριά τραυματισμένος συλλαμβάνεται και μετά από μερικές μέρες πεθαίνει, ενώ και ο Καραχάλιος συλλαμβάνεται και σκοτώνεται από αντάρτη του ΕΛΑΣ.

Ο θάνατος των δύο αξιωματικών σηματοδοτεί και τη διάλυση του ΕΣ. Από τους εναπομείναντες αξιωματικούς του ένα μικρό μέρος εντάσσεται στον ΕΛΑΣ, ενώ αρκετοί καταφεύγουν στη Μέση Ανατολή και στην Αθήνα. Από τους τελευταίους πολλοί ξαναγυρίζουν στην Μεσσηνία και γενικά στην Πελοπόννησο, προκειμένου να επανδρώσουν τα Τάγματα Ασφαλείας. Κάπως έτσι διαμορφώνεται το αντιστασιακό τοπίο στην Καλαμάτα τις παραμονές της δεύτερης γερμανικής κατοχής της πόλης.

²³³ Το σύμφωνο αυτό δημοσιεύτηκε σε εφημερίδα του ΕΑΜ, η γνησιότητά του όμως ακόμα και σήμερα είναι υπό αμφισβήτηση, ενώ και ο ίδιος ο Παπαδόγγονας σε δημοσίευσή του στον τοπικό τύπο της Καλαμάτας το θεωρεί προϊόν πλαστογραφίας, «*επινόημα κακόβουλων Ελλήνων με σκόπιους σκοπούς*», Εφημ. *Θάρρος*, 28.8.1943

Πρέπει να τονιστεί ότι μέσα στην πόλη της Καλαμάτας κατά τη διάρκεια της δεύτερης Γερμανικής κατοχής δεν πραγματοποιήθηκαν δολιοφθορές και μαζικές βίαιες συμπλοκές μεταξύ αντιστασιακών ομάδων του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και των Γερμανών²³⁴. Αυτές λάμβαναν χώρα κυρίως στην ύπαιθρο της Μεσσηνίας, όπως η επίθεση του ΕΛΑΣ σε γερμανική περιπόλο στον Αετό Τριφυλίας το Σεπτέμβριο του 1943 και η ανατίναξη της γέφυρας Διαβολιτσίου – Ίσαρη τον Οκτώβριο του 1943, καθώς οι Γερμανοί δεν είχαν εγκαταστήσει στρατιωτικές φρουρές στην ύπαιθρο και η περιοχή ουσιαστικά ελεγχόταν από τον ΕΛΑΣ. Η δολοφονία του απόστρατου μοίραρχου Γιαλουργάκου το Σεπτέμβριο του 1943, του Διοικητή Χωροφυλακής μοίραρχου Κατή²³⁵ και του επόμενου Διοικητή Χωροφυλακής ταγματάρχη Ζερβόπουλου τον Οκτώβριο του ίδιου έτους αποτελούν περισσότερο μια πρόγευση του επερχόμενου εμφυλίου παρά αντιστασιακή ενέργεια κατά των κατακτητών. Ακόμα και ο τραυματισμός Γερμανού στρατιώτη²³⁶ στην οδό Αριστομένους από τον ΕΑΜίτη Ηλία Βασιλόπουλο το Νοέμβριο του 1943 ήταν περισσότερο μια αυθόρμητη πράξη αγανάκτησης παρά μια οργανωμένη και εκ των προτέρων σχεδιασμένη αντιστασιακή ενέργεια.

Σπουδαία αντιστασιακή δράση μέσα στην πόλη της Καλαμάτας επέδειξαν οι νεολαίοι της ΕΠΟΝ. Έχοντας ως προκάλυμμα νομιμότητας το Σύλλογο Φοιτητών η ΕΠΟΝ διοργάνωνε εκδηλώσεις για την υποστήριξη των λαϊκών συσσιτίων, έγραφε και διακινούσε προκηρύξεις, έγραφε συνθήματα στους τοίχους της πόλης και συχνά λειτουργούσαν τα μέλη της ως σύνδεσμοι του ΕΛΑΣ, δίνοντάς τους πολύτιμες πληροφορίες για τη θέση και τη δράση των γερμανικών φρουρών στην πόλη. *«Τη νύχτα που έφυγαν οι Ιταλοί αναπτύξαμε μεγάλη δράση. Ο Μπεγιώργος ή Ντίγκιντιγκι έκανε το λουστράκι. Εγώ πούλαγα αυγά και ποτά. Με αυτό το πρόσχημα μπεινογβαίναμε στο γερμανικό στρατόπεδο και κάναμε κατασκοπεία. Εντοπίζαμε τις αποθήκες με τα όπλα και μαθαίναμε πότε ήταν αφύλακτες»*²³⁷.

Η πρώτη μορφή αντίστασης ήταν η προσπάθεια κυρίως των νέων της ΕΠΟΝ να περισυλλέξουν με όποιο τρόπο μπορούσαν οπλισμό από τους Ιταλούς, που

²³⁴ Πιο βίαιες και μαζικές ήταν οι συγκρούσεις ανάμεσα στον τοπικό ΕΛΑΣ και τα Τάγματα Ασφαλείας, οι οποίες όμως θα λάβουν χώρα από τις αρχές του 1944 και εξής.

²³⁵ Ειδικά για τη δολοφονία του Κατή η Ν.Ε. Μεσσηνίας του ΕΑΜ σε προκήρυξή της εξάρει την πατριωτική δράση του Κατή και αρνείται οποιαδήποτε ανάμειξη στην δολοφονία, την οποία θεωρεί *«αναμφισβήτητο έργο της Γκεστάπο και των ελληνόφωνων οργάνων της»*. Ι. Ζερβής, *ό. π.*, τ. 4, σ. 108

²³⁶ Ο Γ. Μπακόπουλος υποστηρίζει πως επρόκειτο για γερμανοντυμένο Έλληνα πράκτορα της Γκεστάπο. Γ. Μπακόπουλος, *ό. π.*, σ. 90

²³⁷ Γρ. Κριμπάς, *Η Εθνική Αντίσταση στη Μεσσηνία και τους γύρω νομούς*, Καλαμάτα, σ. 222

εγκατέλειπαν την Καλαμάτα, «άλλοι αγόραζαν – αντί πινακίου φακής – άλλοι...έκλεβαν και μερικοί άρπαζαν δυναμικά από τους τέως γκλολιόζους τον εξοπλισμό τους»²³⁸. Οι νέοι της ΕΠΟΝ συγκέντρωναν τον ιταλικό οπλισμό σε συγκεκριμένα σπίτια, τα οποία είχαν οριστεί εκ των προτέρων για αυτό το σκοπό, και από εκεί τα παραλάμβαναν «κάποιοι ειδικά εξουσιοδοτημένοι για να τα προωθήσουν στον τελικό προορισμό τους»²³⁹.

Τα «γραφεία» της ΕΠΟΝ βρίσκονταν σε ένα μαγαζί εφαπτόμενο στη βόρεια πλευρά των σκαλοπατιών που οδηγούν στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου, στο κέντρο της Καλαμάτας²⁴⁰. Το μαγαζί αυτό ήταν «Σανδαλοποιείον» και ιδιοκτήτης τους ήταν ο επονίτης Γιώργος Κοτσώνης. Εκεί, συγκεντρώνονταν οι νεολαίοι της ΕΠΟΝ με πρώτο το γραμματέα του Νομαρχιακού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ Μεσσηνίας, Γιώργο Βαβουλέα ή «Μικρόβιο», όπως αποκαλούνταν λόγω του μικρού του αναστήματος.

Το γράψιμο και η κυκλοφορία των προκηρύξεων από τους ΕΠΟΝίτες της πόλης ήταν πολύ περίπλοκη και εξόχως επικίνδυνη διαδικασία²⁴¹. Το περιεχόμενο των προκηρύξεων δεν ήταν μόνο πατριωτικό, αλλά σκοπός ήταν να ενημερώσουν τους Καλαματιανούς για τις εξελίξεις του πολέμου, καθώς οι αντίστοιχες ειδήσεις των τοπικών εφημερίδων ήταν αποτέλεσμα λογοκρισίας και προπαγάνδας. Ο μόνος σύνδεσμος με την διεθνή επικαιρότητα ήταν τα ραδιόφωνα και οι ασύρματοι. Είχαν όμως ήδη παραδοθεί στις ιταλικές αρχές και οι Γερμανοί ενημερώνουν ότι «τα ραδιόφωνα που είχαν παραδοθεί στις Ιταλικές Αρχές τελούν υπό δέσμευσιν».²⁴² Ακόμα και αν υπήρχαν κάποια αδέσμευτα ραδιόφωνα, σπάνια μπορούσαν να πιάσουν τους συμμαχικούς σταθμούς λόγω έλλειψης ρεύματος. Εφήμερη λύση ήταν οι μπαταρίες, αλλά και εκείνες ήταν δυσεύρετες. Επιπλέον, και η ίδια η ακρόαση του ραδιοφώνου ήταν εξαιρετικά επικίνδυνη, καθώς έπρεπε να παίρνονταν όλα τα μέτρα, ώστε να μην ακούγεται έξω από το δωμάτιο του σπιτιού.

Αφού εξασφαλιζόταν το ραδιόφωνο, τα παιδιά που έγραφαν γρήγορα έπρεπε να καταγράψουν τα σημαντικότερα απ' αυτά του άκουγαν και στη συνέχεια τα σημειώματα αυτά τα προωθούσαν σε δημοσιογράφους, μέλη του ΕΑΜ, οι οποίοι συνέτασσαν το δελτίο ειδήσεων και το κείμενο των προκηρύξεων²⁴³. Το πρώτο καιρό

²³⁸ Γ. Μπακόπουλος, *ό. π.*, σ. 80-81

²³⁹ Γ. Μπακόπουλος, *ό. π.*, σ. 81

²⁴⁰ Γ. Μπακόπουλος, *ό. π.*, σ. 84

²⁴¹ Χρ. Σωφρονάς, *ό. π.*, σ. 114-117

²⁴² Εφημ. *Σημαία*, 15.9.1943

²⁴³ Χρ. Σωφρονάς, *ό. π.*, σ. 114-117

που οι αντιστασιακές ομάδες δεν είχαν στη διάθεσή τους γραφομηχανή ή πολύγραφο, το γράψιμο το είχαν αναλάβει μαθητές, που έγραφαν όσα περισσότερα αντίγραφα ήταν δυνατό, μια και το χαρτί ήταν περιορισμένο. Όταν αργότερα απέκτησαν γραφομηχανή ή πολύγραφο, ένας νέος έπαιρνε το κείμενο από τη συντακτική ομάδα και το πήγαινε στο χώρο που υπήρχαν τα μηχανήματα, κρυμμένα συνήθως σε αυτοσχέδιες κρύπτες. Εκεί υπήρχαν δύο άτομα που ήξεραν το χειρισμό των μηχανημάτων και άλλοι δύο μαθητευόμενοι. Την επόμενη μέρα ο ίδιος νέος παραλάμβανε το έντυπο υλικό και το αποθήκευε σε ένα σπίτι ή συνηθέστερα σε μαγαζί. Ο νόμος της παρανομίας επέβαλλε τη συχνή αλλαγή αυτών των σπιτιών, τα οποία ήταν κυρίως στις παρυφές της πόλης, στη Φυτειά, στη Ράχη, στον Άγιο Σίδηρη. Έτσι, η πόλη είχε χωριστεί σε τέσσερις τομείς, στο Κέντρο, στη Δυτική πλευρά, στην Ανατολική πλευρά και στην Παραλία. Κάθε τομέας είχε τη δική του γιάφκα, που χρησίμευε ως χώρος αποθήκευσης παράνομου υλικού και συναντήσεων.

Η τοιχοκόλληση των δελτίων ειδήσεων και το μοίρασμα των προκηρύξεων γινόταν το βράδυ μετά την έναρξη της απαγόρευση της κυκλοφορίας. Βέβαια, η επιχείρηση αυτή ήταν εξαιρετικά επικίνδυνη, γιατί οι Γερμανοί όργωναν όλη τη νύχτα με μεικτά κλιμάκια όλη την πόλη. Μέρος έπαιρναν άνθρωποι κάθε ηλικίας ακόμα και 10χρονα παιδιά, τα οποία μετέφεραν πιο εύκολα και πιο γρήγορα τα σημειώματα κάνοντας παράλληλα και τη δουλειά του συνδέσμου.

Παράλληλα με τις προκηρύξεις, οι νεολαίοι της ΕΠΟΝ επιδίδονταν και στο γράψιμο συνθημάτων στους τοίχους σπιτιών και καταστημάτων. Με αυτό τον τρόπο ενημέρωναν τους Καλαματιανούς για τις μαζικές εκδηλώσεις διαμαρτυρίας και απέτειναν φόρο τιμής στους σκοτωμένους αντιστασιακούς αναγράφοντας τα ονόματά τους, ενώ δεν έλειπαν και τα συνθήματα για την τιμωρία των κατακτητών και των συνεργατών τους. Το γράψιμο των συνθημάτων ήταν πιο επικίνδυνη επιχείρηση από τη ρίψη προκηρύξεων, καθώς κάθε ομάδα αποτελούνταν από 2-3 άτομα, που ήταν αναγκασμένα να παραμένουν σε ένα σημείο για αρκετή ώρα και μπορούσαν πιο εύκολα να γίνουν αντιληπτοί από μια γερμανική περίπολο. Πολλές φορές οι ομάδες αυτές είχαν να αντιμετωπίσουν και την αντίδραση των ιδιοκτητών των οικημάτων, πάνω στα οποία αναγράφονταν τα συνθήματα, οι οποίοι δεν ήθελαν να στοχοποιηθούν. Από την ομάδα των νεαρών ο ένας έγραφε, ο άλλος κρατούσε το δοχείο με την μπογιά, η οποία ήταν νερό με διαλυμένο λουλάκι «που είχαμε κλέψει από τα σπίτια μας»²⁴⁴, και

²⁴⁴ Γ. Μπακόπουλος, *ό. π.*, σ. 48

ο τρίτος περιπολούσε σε κοντινή απόσταση. Ορισμένοι στίχοι τραγουδιών ήταν κατά κύριο λόγο το σύνθημα ότι κάνει δεν πήγαινε καλά και έπρεπε να εγκαταλειφθεί η προσπάθεια.

Όταν ο ΕΛΑΣ εδραιώθηκε στην Καλαμάτα, το χωνί ήταν ο πιο «εκσυγχρονισμένος» αλλά και γρήγορος τρόπος, προκειμένου η Αντίσταση να επικοινωνεί με τον ντόπιο πληθυσμό²⁴⁵. Στην Καλαμάτα αυτό γινόταν κυρίως από τη συνοικία της Φυτειάς, όπου ο ΕΛΑΣ είχε ισχυρή πολιτική και στρατιωτική παρουσία και μπορούσε να εξασφαλιστεί η προστασία των συντακτών και των εκφωνητών. Το χωνί ήταν κατασκευασμένο από χαρτόνι, που του δινόταν το σχήμα του τηλεβόα. Για την εκφώνηση των μηνυμάτων επιλέγονταν νέοι βροντόφωνοι, ενώ η εκφώνηση γινόταν από ένα κεντρικό σημείο, συνήθως την πλατεία της συνοικίας, ή από ένα ψηλό σημείο, συχνά από ένα ψηλό δέντρο. Επρόκειτο ίσως για τον πιο επικίνδυνο από τους τρόπους επικοινωνίας τους ΕΑΜ με τον πληθυσμό, καθώς από τη μια γινόταν αμέσως αντιληπτός από τον εχθρό, ο οποίος έσπευδε αμέσως στην περιοχή, απ' όπου ακουγόταν η φωνή πυροβολώντας συχνά στα τυφλά, από την άλλη ο εκφωνητής διέτρεχε άμεσο κίνδυνο να αναγνωριστεί η φωνή του όχι τόσο από τους Γερμανούς όσο κυρίως από τους ντόπιους συνεργάτες τους.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι μέσα στον αστικό ιστό της Καλαμάτας εκδηλώθηκαν μορφές αντίστασης πιο «αστικές» εναντίον των κατακτητών, όπως διαδηλώσεις, απεργίες, συλλαλητήρια. Πράγματι, επί ιταλικής ακόμα κατοχής της πόλης πραγματοποιήθηκε στην Καλαμάτα μαζική διαδήλωση κατά της πολιτικής επιστράτευσης, την οποία οι Ιταλοί κατέστειλαν βίαια. Το ίδιο σκηνικό πραγματοποιήθηκε λίγες μήνες αργότερα, τον Ιούλιο του 1943, στη μεγάλη διαδήλωση κατά της προώθησης των Βουλγάρων στη Μακεδονία. Ταυτόχρονα, καθ' όλο το Μάιο του 1943 το ΕΑΜ οργάνωσε το σπάσιμο διαφόρων αποθηκών του ΑΣΟ και προχώρησε στη διανομή τροφίμων στον πληθυσμό. Πρωταγωνιστές όλων αυτών των πρωτοβουλιών ήταν πολίτες της πόλης και όχι αντάρτες, αν και συχνά οι εντολές για οποιαδήποτε ενέργεια ερχόταν από το βουνό, με αιχμή του δόρατος τους νέους.

4.2. Τα αντίποινα των Γερμανών

Η εξέταση της καθημερινή ζωής στην υπό γερμανική κατοχή Καλαμάτα οφείλει να λάβει υπόψη της την πιο σημαντική παράμετρο της πολεμικής

---

²⁴⁵ Χρ. Σωφρονάς, *ό. π.*, σ. 123-124

καθημερινότητας, που δεν ήταν άλλη από τα αντίποινα των Γερμανών εις βάρος του άμαχου πληθυσμού της πόλης. Μάλιστα, η ίδια η λαϊκή μνήμη έχει διασώσει με τα πιο μελανά χρώματα τα αντίποινα των Γερμανών, οι οποίοι θεωρούνταν πιο σκληροί από τους Ιταλούς. Όταν σε μια παράσταση επιθεώρησης στην ταράτσα του Τριανόν ένας Ιταλός τραυματίστηκε στο κεφάλι από ρίψη πέτρας, όλοι «ευχαριστούσαν την τύχη που δεν βρισκόταν στο θέατρο κάποιος Γερμαναράς να «φάει» αυτός την πέτρα αντί για τον Ιταλό. Η «ταρίφα αίματος» των Γερμανών ήταν – όπως είναι γνωστό – ακριβότερη. Κυρίως, όμως, εκείνοι πρώτα σκότωναν και ύστερα μιλούσαν»²⁴⁶.

Στα πλαίσια της εφαρμογής μια αμείλικτης στρατηγικής απέναντι στην αντίσταση και κυρίως τους αντάρτες του ΕΛΑΣ, οι Γερμανοί αντιμετώπιζαν τον ντόπιο πληθυσμό συλλήβδην ως εν δυνάμει εχθρικό και ύποπτο συνεργασίας με την αντίσταση. Ακόμα και μια απλή φυγή στη θέα ενός Γερμανού στρατιώτη λογίζοταν ως αντιστασιακή ενέργεια και τιμωρείτο με επιτόπου εκτέλεση. Όσοι, πάλι, δεν έτρεχαν να διαφύγουν, αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο να συλληφθούν ως όμηροι και να εκτελεστούν αργότερα ως αντίποινα. Συνεπώς, οι άμαχοι για τους Γερμανούς ήταν στην ουσία ισάξιος στόχος με τους αντάρτες, καθώς σε εφαρμογή των εντολών του στρατάρχη W. Keitel για κάθε ένα νεκρό Γερμανό στρατιώτη θα εκτελούνταν 50 – 100 άμαχοι²⁴⁷.

Ιδιαίτερα μετά την ιταλική συνθηκολόγηση η στάση τους απέναντι στους πολίτες σκλήρυνε, καθώς αφενός η εξέλιξη αυτή συνέπεσε με την έκρηξη της ένοπλης αντίστασης και αφετέρου οι Γερμανοί «αναγκάστηκαν» να εποπτεύουν μια πολύ εκτεταμένη περιοχή, η οποία μέχρι το Σεπτέμβριο του 1943 ήταν στην ευθύνη των Ιταλών.

Έτσι, λοιπόν, δια ασήμαντη αφορμή οι Γερμανοί εφάρμοζαν πολύ σκληρά αντίποινα, τα οποία γίνονταν έτι σκληρότερα όσο δυνάμωνε και το αντιστασιακό κίνημα. Συχνά προχωρούσαν στον απαγχονισμό έγκριτων προσωπικοτήτων ενός χωριού μόνο και μόνο επειδή μια γερμανική περιπολία δέχθηκε πυρά ή τιμωρούσαν με θάνατο όσους κρατούσαν κλειστά τα παράθυρά τους όταν περνούσε ο γερμανικός στρατός²⁴⁸. Μάλιστα, οι ίδιοι οι Γερμανοί προειδοποιούσαν τον ντόπιο πληθυσμό αλλά και τους αντάρτες ότι οποιαδήποτε δολιοφθορά ή αντιστασιακή ενέργεια «προκαλεί

²⁴⁶ Γ. Μπακόπουλος, *ό. π.*, σ. 64

²⁴⁷ Μ. Λυμπεράτος, «Τα γερμανικά αντίποινα, τα Τάγματα Ασφαλείας και ο ΕΛΑΣ», στο: *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950*, σ. 64

²⁴⁸ Μ. Λυμπεράτος, *ό. π.*, σ. 64

απαραιτήτως τα αυστηρότατα μέτρα τιμωρίας και ανταμοιβής κατά του βίου και της περιουσίας εκείνου του χωριού όπου έγινε»²⁴⁹. Συχνά, τα αντίποινα των Γερμανών δεν εφαρμόζονταν μόνο αν τα θύμα ήταν ένας Γερμανός στρατιώτης, αλλά ένας Έλληνας αξιωματούχος. Πέρα από τις ομαδικές συλλήψεις και εκτελέσεις οι Γερμανοί σε κάθε κρούσμα «διαταράξεως της τάξεως» εφάρμοζαν οικονομικά και πολιτικά αντίποινα, τα οποία αφορούσαν σε όλη την πόλη. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1943 ταυτόχρονα με τις ομαδικές συλλήψεις στη Ράχη κήρυξαν την πόλη σε κατάσταση πολιορκίας, απαγόρευαν τη συγκέντρωση των πολιτών, τη λειτουργία των κινηματογράφων, των εστιατορίων, των καφενείων και των λεσχών καθώς και την κυκλοφορία από τις 17.00 ως τις 06.00.²⁵⁰

Παράλληλα, οι Γερμανοί, τις παραμονές της αποχώρησής τους από την Καλαμάτα και κατά τη διάρκεια αυτής προχώρησαν σε δολιοφθορές καταστρέφοντας τα κυριότερα έργα υποδομής της πόλης και των περιχώρων της. Λίγες μέρες πριν εγκαταλείψουν οι Γερμανοί την Καλαμάτα παγίδεψαν με εκρηκτικά το λιμάνι της Καλαμάτας με σκοπό να το καταστρέψουν ολοσχερώς, ώστε να μην μπορεί να χρησιμοποιηθεί από το συμμαχικό ναυτικό για απόβαση. Τελικά το λιμάνι σώθηκε εν μέρει από τύχη αλλά και από το θάρρος των παιδιών της παραλίας. Οι μικροί αυτοί ήρωες αποσύνδεσαν τα καλώδια από τις εκρηκτικές ύλες, ενώ οι Γερμανοί έκαναν λάθος στη σύνδεση των εκρηκτικών υλών και σκοτώθηκαν την ώρα της έκρηξης.

Από το Δεκέμβριο του 1943 οι Γερμανοί άλλαξαν ως ένα σημείο την πολιτική τους σε σχέση με τα τυφλά αντίποινα, θεωρώντας προφανώς ότι αυτά ευνοούν τους αντάρτες, και οι συλλήψεις τους έγιναν πιο στοχοποιημένες. Αξιοποιώντας εξάλλου και τις υπάρχουσες πολιτικές αντιπαραθέσεις προχωρούσαν σε συλλήψεις κομμουνιστών κατά κύριο λόγο δίνοντας τους το πρόσχημα της καταπολέμησης όχι της αντίστασης ενός λαού κατά του κατακτητή του αλλά του κομμουνισμού. Ομοίως, και οι συνεργάτες και καταδότες των Γερμανών δεν ήταν πια προδότες ή δοσίλογοι αλλά αντικομμουνιστές. Στη στάση των Γερμανών θα πρέπει να συνυπολογισθεί το γεγονός ότι με σχεδόν προδιαγεγραμμένη αρνητική εξέλιξη του πολέμου αρχίζει να καλλιεργείται σε ένα σημαντικό κομμάτι της ναζιστικής ελίτ η ιδέα της μετατροπής του πολέμου σε μια διεθνή σταυροφορία του αστικού-καπιταλιστικού κόσμου απέναντι στον κομμουνισμό. Δεν είναι λοιπόν καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι στις

²⁴⁹ Εφημ. *Σημαία*, 10.9.1943

²⁵⁰ Εφημ. *Σημαία*, 15.10.1943

ομαδικές εκτελέσεις της 8^{ης} Φεβρουαρίου 1944 στο Στρατόπεδο της Καλαμάτας οι Γερμανοί ανακοινώνουν ότι εκτελέστηκε «μέγας αριθμός Κομμουνιστών», δίνοντας στα αντίποινα αυτά σαφή αντικομμουνιστική και όχι ανθελληνική διάσταση.

Τους ομήρους που συλλαμβάνονταν μετά από κάθε μπλόκο τους μετέφεραν στα μεγάλα στρατόπεδα συγκεντρώσεων της Αθήνας, στο Χαϊδάρι και στο Γουδί, ενώ αρκετοί μεταφέρονταν στο Άουσβιτς και στο Νταχάου. Μάλιστα πολλές φορές οι όμηροι αυτοί γίνονταν η «εμπροσθοφυλακή» των γερμανικών αυτοκινητοπομπών ή των συρμών. Πολλές φορές ο ΕΛΑΣ παγίδευε με νάρκες τους συρμούς ή τα οδικά περάσματα. Γι' αυτό το λόγο οι Γερμανοί έβαζαν μπροστά από κάθε φάλαγγα ένα αυτοκίνητο με ομήρους ή ένα βαγόνι, τη λεγόμενη «κλούβα», προκειμένου να ανατιναχθούν πρώτα αυτά και να προλάβουν όσοι ακολουθούν να προστατευτούν. Αυτή βέβαια η πρακτική είχε και ως αποτέλεσμα να μην επιχειρούν στο εξής οι αντάρτες δολιοφθορές εναντίον των συρμών κυρίως.

Η πρώτη μαζική εκτέλεση άμαχου πληθυσμού στην Καλαμάτα την πραγματοποίησαν οι Γερμανοί στις 13 Σεπτεμβρίου 1943, μόλις τέσσερις μέρες μετά την κατάληψη της πόλης, ως αντίποινα για την δολοφονία του αξιωματικού της Χωροφυλακής Ι. Γιαλουράκου από αντάρτες της ΟΠΛΑ. Εκτέλεσαν 10 κρατούμενους²⁵¹ των Φυλακών Αλεξανδράκη, οι οποίοι είχαν συλληφθεί από τον Ιταλικό στρατό. Για τις εκτελέσεις αυτές δε δόθηκε καμία ανακοίνωση στον τοπικό τύπο από τις γερμανικές αρχές. Έγιναν γνωστές από τους οικείους των θυμάτων, όταν πήγαν στη φυλακή να τους επισκεφτούν, ενώ σχετική δημοσίευση υπήρχε στην εφημερίδα του παράνομου τύπου *ΝΙΚΗ*, όργανο της περιφερειακής επιτροπής Μεσσηνίας του ΚΚΕ²⁵².

Η πρώτη μεγάλης κλίμακας ενέργεια των Γερμανών εναντίον του άμαχου ντόπιου πληθυσμού έγινε στις 22 Οκτωβρίου 1943 ως αντίποινα για τις αλλεπάλληλες δολοφονίες των Ελλήνων αξιωματικών της Χωροφυλακής, Γιαλουράκου, Κατή και Ζερβόπουλου. Ο γερμανικός στρατός κύκλωσε την περιοχή της Ράχης, στα δυτικά της Καλαμάτας, και συνέλαβε περίπου 2000 άτομα. Το ίδιο το Γερμανικό Φρουραρχείο απέδωσε το μπλόκο της Ράχης και τις ομαδικές συλλήψεις που ακολούθησαν «λόγω των τελευταίων εκτρόπων των λαβόντων χώραν εντός της πόλεως»²⁵³. Αρχικά, οι

²⁵¹ Η ΕΑΜική εφημερίδα *ΝΙΚΗ* κάνει λόγο για 8 εκτελεσθέντες τους οποίους και κατονομάζει, Εφημ. *Νίκη*, 29.9.1943

²⁵² Ν.Ι. Ζερβής, *ό.π.*, τ. 4, σ. 59

²⁵³ Εφημ. *Τα Νέα*, 25.10.1943

συλληφθέντες συγκεντρώθηκαν στο γήπεδο του Απόλλωνα (στη θέση του σημερινού Δημαρχείου) και στη συνέχεια οδηγήθηκαν με τα πόδια στην Κόρινθο. Από εκεί μεταφέρθηκαν οδικώς άλλοι στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου, άλλοι στο Γουδί, ενώ 188 Καλαματιανοί στάλθηκαν στο Νταχάου. Από τους τελευταίους διασώθηκαν μόνο 60, οι οποίοι επέστρεψαν στην Καλαμάτα στις 20 Αυγούστου 1945²⁵⁴.

Στις 4 Φεβρουαρίου του 1944 πραγματοποιήθηκε από τους Γερμανούς, το Νομάρχη Περρωτή και Έλληνες συνεργάτες του τελευταίου εκτεταμένο μπλόκο στην Πλατεία 23^{ης} Μαρτίου, όπου συνέλαβαν αρχικά περίπου 300 άτομα. Στη συνέχεια ο Περρωτής έκανε μια πρώτη διαλογή, αφήνοντας κάποιους ελεύθερους και οι υπόλοιποι, περί τους 200-250 παραδόθηκαν στους Γερμανούς και οδηγήθηκαν στο Στρατόπεδο της Καλαμάτας. Τέσσερις μέρες αργότερα το Φρουραρχείο Καλαμάτας σε ανακοίνωσή του πληροφορεί τους Καλαματιανούς ότι *«Την 5^{ην} Φεβρουαρίου 1944 εδολοφονήθησαν και πάλιν κτηνωδώς δέκα Γερμανοί στρατιώται. Τούτον είχε ως συνέπειαν βαρύτατα αντίποινα. Κατ' ανωτέραν διαταγήν εξετελέσθη κατά τον στρατιωτικόν νόμον μέγας αριθμός Κομμουνιστών και ομήρων»*²⁵⁵.

4.3. Τα Τάγματα Ασφαλείας

Η ίδρυση των *Ταγμάτων Ασφαλείας* ή Ταγμάτων Ευζώνων όπως ήταν η αρχική τους σημασία για την αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου ήταν ένα προαπαιτούμενο για τον Ιωάννη Ράλλη, προκειμένου να αναλάβει την πρωθυπουργία της Ελληνικής Πολιτείας, ενώ η αρχική σύλληψη της ιδέας της δημιουργίας τους αποδίδεται στον Ιωάννη Βουλπιώτη²⁵⁶.

Αρχικά, τόσο οι Ιταλοί όσο και οι Γερμανοί ήταν επιφυλακτικοί σχετικά με τη συγκρότηση ενόπλων ελληνικών σωμάτων, ακόμα και αν αυτά θα στρέφονταν κατά της αριστερής αντίστασης, και τούτο, γιατί αφενός το μέλλον θα ήταν απρόβλεπτο παρά την ιστορική έφεση των Ελλήνων στις εμφύλιες συγκρούσεις και αφετέρου δεν είχε διευκρινιστεί η στάση των Ταγμάτων Ασφαλείας απέναντι στις μη αριστερές αντιστασιακές ομάδες. Οι επιφυλάξεις όμως των Γερμανών ήρθαν μετά την ιταλική συνθηκολόγηση το Σεπτέμβριο του 1943. Ο έλεγχος της ελληνικής επικράτειας, τον οποίο μέχρι τότε είχαν αναλάβει η Ιταλοί, θα απαιτούσε πολυπληθείς γερμανικές δυνάμεις, οι οποίες στην παρούσα χρονική συγκυρία της κατευθυνόμενης φημολογίας

²⁵⁴ Ν.Ι. Ζερβής, *ό. π.*, τ. 5, σ. 162

²⁵⁵ Εφημ. *Σημαία*, 11.2.1944

²⁵⁶ Σ. Γασπαρινάτος, *ό. π.*, σ. 105

περί συμμαχικής απόβασης στην νότια Ελλάδα και της παράλληλης κατάρρευση του ανατολικού μετώπου δεν ήταν δυνατό να διατεθούν γι' αυτό τον σκοπό. Επιπλέον, με τον αλληλοσκοτωμό των Ελλήνων, το ενδιαφέρον του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στρεφόταν προς τον εσωτερικό εχθρό «ξεχνώντας» στους Γερμανούς. Έτσι λοιπόν, προχωρούν οι Γερμανοί στον εξοπλισμό των Ταγμάτων Ασφαλείας, τα οποία και θέτουν υπό την ηγεσία των SS.

Η ελληνική κυβέρνηση της Μ. Ανατολής, οι Βρετανοί, ο ΕΔΕΣ και η ΕΚΚΑ είχαν αποκηρύξει, απρόθυμα είναι η αλήθεια, τα Τ.Α., καθώς αυτή τους η ενέργεια ήταν προαπαιτούμενο από το ΕΑΜ και την ΠΕΕΑ για τη συγκρότηση της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας. Από τον Ιούνιο του 1944 όμως Ελληνική Κυβέρνηση και Βρετανοί φαίνεται ότι άρχισαν να αντιμετωπίζουν τα Τ.Α. ως χρήσιμους μελλοντικούς συμμάχους κατά του ΕΛΑΣ. Ειδικά, στην περίπτωση της Πελοποννήσου διάλυση του ΕΣ στέρησε την περιοχή από κάθε αντι-εαμικό στρατιωτικό μηχανισμό. Έτσι, πολλοί από αυτούς που πρωτοστάτησαν στην ίδρυση και επάνδρωση των Τ.Α. πέραν από τον αντικομμουνιστικό ιδεολογικό προσανατολισμό τους είχαν διακριθεί στην αντιαμική μάχη που διεξήγαγε ο ΕΣ είτε είχαν συνδεθεί με τις γερμανικές αρχές. Συνεπώς η συστράτευσή τους με τα Τ.Α. με διαφαινόμενη μάλιστα την ολοκληρωτική επικράτηση του ΕΛΑΣ στην ύπαιθρο αποτελούσε γι' αυτούς μονόδρομο για την επιβίωσή τους. Μαζί με αυτούς συστρατεύτηκαν άτομα, τα οποία κινούνταν από προσωπικά κίνητρα εναντίον του ΕΑΜ, για λόγους προσωπικής αντιπαράθεσης και αντεκδίκησης, για λόγους βιοπορισμού, ενώ στους κόλπους των Τ.Α. βρισκόνταν και περιθωριακά άτομα ή άτομα του κοινού ποινικού δικαίου. Τέλος, υπήρχαν και περιπτώσεις, κατά τις οποίες είχαν στρατολογηθεί άνθρωποι παρά τη θέλησή τους μέσω της υποχρεωτικής επιστράτευσης. Στην Καλαμάτα υπήρξαν περιπτώσεις αξιωματικών που αρνήθηκαν να καταταγούν στα Τ.Α. και οι οποίοι φυλακίστηκαν μέχρι να ενδώσουν²⁵⁷.

Είναι, πάντως, γεγονός ότι στην περίπτωση των μελών των Τ.Α. η ιστορική αλήθεια πέφτει συχνά θύμα των ιδιαίτερων μεταπολεμικών συνθηκών και του γεγονότος ότι ο δοσιλογισμός σε όλες τους τις εκφάνσεις για πολλά χρόνια παρέμενε ταμπού στην ακαδημαϊκή ιστοριογραφία. Η κυρίαρχη άποψη της φιλο-εαμικής βιβλιογραφίας θέλει τα Τ.Α. να επανδρώνονται κυρίως από κακοποιά και τυχοδιωκτικά στοιχεία. Αυτή η άποψη μπορεί να έχει κάποια βάση στην αρχική

---

²⁵⁷ Μ. Λυμπεράτος, *ό. π.*, σ. 72

σύσταση των πυρήνων των Τ.Α. ή σε περιοχές που το ενδιαφέρον των ντόπιων ήταν περιορισμένο. Στις περιπτώσεις όμως που τα Τ.Α. είχαν μαζικό χαρακτήρα, όπως στην Πελοπόννησο, τα αίτια της συστράτευσης ατόμων με τα Τ.Α. είναι πιο πολύπλοκα και δεν μπορούν να αποδοθούν υπεραπλουστευμένα στην αντικοινωνική τους συμπεριφορά. Βέβαια, η επιβίωση αυτής της θεώρησης αναφορικά με την ποιότητα των ατόμων που επάνδρωσαν στα Τ.Α. συντηρήθηκε μεταπολεμικά και από την αντιεαμική βιβλιογραφία, καθώς η τελευταία επιδίωκε να αποσοβήσει τις ευθύνες της πολιτικής ελίτ για την πολιτική κάλυψη και προστασία που πρόσφερε στα Τ.Α. και να τα θεωρήσει ως έργα ενός υποκόσμου, που δρούσε ερήμην της πολιτικής εξουσίας και των φορέων αυτής.

Η εδραίωση των Τ.Α. στην Πελοπόννησο είχε και μια άλλη διάσταση, που αφορά στις βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις των τοπικών πολιτικών και οικονομικών ελίτ και της αντίθεσης αυτών με την ύπαιθρο. Είναι γεγονός ότι τα Τ.Α. έδρασαν κυρίως στις μεγάλες πόλεις της Πελοποννήσου και μεταξύ αυτών στην Καλαμάτα, γιατί η διαφύλαξη και η κατοχύρωση των πόλεων από την κυριαρχία των κομμουνιστών σηματοδοτούσε την προστασία του κοινωνικού καθεστώτος από την άλωση των ανατρεπτικών και ριζοσπαστικών ιδεολογιών. Η πόλη συγκεντρώνει πραγματικά και συμβολικά τις εξουσίες του κράτους και συνιστά μια μικρογραφία αυτού. Η διαφύλαξη λοιπόν των πόλεων συμβολίζει τη διατήρηση και την αναπαραγωγή της κατεστημένης εξουσίας. Παράλληλα, οι ειδήσεις σχετικά με την επικράτηση του ΕΑΜ και της ένταση της καταστολής της αντιεαμικής αντίδρασης εντείνουν τη αίσθηση περιχαράκωσης των τοπικών ελίτ στις πόλεις υπό την «προστασία» των Τ.Α. Αντίθετα, τα κοινωνικά και πολιτικά προτάγματα του ΕΛΑΣ μαζί με τον προσωπικό μύθο του Άρη Βελουχιώτη συγκινούσαν τον αγροτικό πληθυσμό της μεσσηνιακής υπαίθρου. Επίσης, οι θεσμοί μαζικού χαρακτήρα, όπως η Λαϊκή Συνέλευση και τα Λαϊκά Δικαστήρια, που ανέδειξαν το ΕΑΜ και κυρίως η ΠΕΕΑ συνιστούν μια πολιτική καινοτομία, η οποία προτάσσει την άμεση, αδιαμεσολάβητη συμμετοχή των πολιτών σε κέντρα λήψης αποφάσεων στερώντας από τις παραδοσιακές πολιτικές ελίτ το προνόμιο της κηδεμονίας και του πατροναρίσματος των λαϊκών τάξεων. Όλα τα παραπάνω συνιστούν μια επικίνδυνη απειλή για το πολιτικό και κοινωνικό κατεστημένο, το οποίο δεν ήταν επ' ουδενί διατεθημένο να παραχωρήσει αμαχητί προνόμια και κεκτημένα δεκαετιών.

Η πρώτη «γνωριμία» των Καλαματιανών με τα Τάγματα Ασφαλείας έγινε τον Ιανουάριο του 1944, όταν το Τάγμα «Λεωνίδα» από τη Σπάρτη με αρχηγό το Λεωνίδα

Βρεττάκο, αδερφό του ίλαρχου Βρεττάκου του ΕΣ, εισέβαλε στην πόλη. Σκοπός της επιδρομής αυτής ήταν αφενός ο σύλληψη και ο εκτοπισμός αριστερών πολιτών της Καλαμάτας και η αποδυνάμωση του ΕΛΑΣ, ο οποίος είχε αποκτήσει εκτεταμένα ερείσματα στην πόλη, και αφετέρου η επίδειξη δύναμης του ίδιου του Βρεττάκου στους Καλαματιανούς ομοϊδεάτες του, προκειμένου να δημιουργήσει και στην Καλαμάτα τάγμα υπό τις διαταγές του²⁵⁸. Ο ίδιος ο Βρεττάκος σε ανακοίνωσή του προς τον τοπικό τύπο εξηγεί ότι «ο σκοπός τον οποίον επιδιώκομεν είναι η συντριβή των κομμουνιστών...Μεσσήνιοι, βοηθήστε μας με έργα».²⁵⁹ Εντύπωση προκαλεί από όλες τις μαρτυρίες ότι ουσιαστικά οι Γερμανοί παρακολουθούσαν από τα μετόπισθεν τη δράση του Βρεττάκου και των οπαδών του, έχοντας δώσει ουσιαστικά στα μέλη των Τ.Α. πλήρη ελευθερία κινήσεων. «Οι εκτεταμένες συλλήψεις που πραγματοποίησε ο Βρεττάκος με τους «Εθελοντές» του και με τη βοήθεια περιορισμένου αριθμού Γερμανών ήταν προσχεδιασμένες»²⁶⁰.

Ο Βρεττάκος απέτυχε να συγκροτήσει στην Καλαμάτα Τ.Α. υπό τον έλεγχο του λόγω της απροθυμίας των τοπικών παραγόντων, καθώς ο Νομάρχης Περρωτής επιθυμώντας να είναι ο ίδιος ρυθμιστής των πραγμάτων στη Μεσσηνία κατόπιν συνεννοήσεων με την κυβέρνηση Ράλλη ιδρύει στις 18 Φεβρουαρίου 1944 το Τ.Α. Καλαμών. Αρχικά, διοικητής ορίζεται ο ταγματάρχης Αλεξόπουλος και το Μάρτιο του 1944 την αρχηγία αναλαμβάνει το ταγματάρχης Στούπας, πρώην στέλεχος του ΕΣ, ο οποίος μεταφέρει την έδρα του τάγματος στο Μελιγαλά, καθώς οι διαθέσεις του πληθυσμού εκεί ήταν ευνοϊκότερες προς τα Τάγματα. Και οι δύο όμως αναφέρονταν στον συνταγματάρχη Παπαδόγωνα, ο οποίος είχε το γενικό πρόσταγμα για τα Τ.Α. όλης της Πελοποννήσου.

Η θητεία των Τ.Α. στην Καλαμάτα εγκαινιάζεται με τον πιο τραγικό τρόπο, καθώς 136 από τους 212²⁶¹ εκτελεσθέντες Έλληνες στην Παλιόχουνη Μεγαλόπολης ήταν Καλαματιανοί που είχαν συλληφθεί μερικές μέρες νωρίτερα από τους άντρες του Βρεττάκου και είχαν οδηγηθεί στην Τρίπολη. Η Πρωτομαγιά του 1944 έχει μείνει ανεξίτηλη στην μνήμη των Ελλήνων για την εκτέλεση των 200 ομήρων στο σκοπευτήριο της Καισαριανής ως αντίποινα για την ενέδρα του ΕΛΑΣ εναντίον γερμανικής περιπόλου στους Μολάους, κατά την οποία σκοτώθηκε ένας Γερμανός

²⁵⁸ Γ. Πετρόπουλος, *ό. π.*, σ. 59

²⁵⁹ Εφημ. *Σημαία*, 27.1.1944

²⁶⁰ Γρ. Κριμπάς, *ό. π.*, σ. 187

²⁶¹ Χρ. Σωφρονάς, *ό. π.*, σ. 191

αξιωματικός και τρεις στρατιώτες. Δεν είναι όμως ευρέως γνωστό ότι και η Καλαμάτα πλήρωσε το δικό της φόρο αίματος ως αντίποινα για την ίδια ενέργεια. Την ίδια μέρα εκτελέστηκαν από «Έλληνες εθελοντές»²⁶² 30 Καλαματιανοί όμηροι στην κοίτη του Νέδοντα στο ύψος του δρόμου που οδηγεί στην Αλαγονία. Στο ίδιο σημείο στις 16 Ιουνίου 1944 τα Τ.Α. εκτέλεσαν 27 κρατούμενους, 25 άντρες και 5 γυναίκες,²⁶³ που είχαν κατά καιρούς συλλάβει και τους κρατούσαν στα κρατητήρια του Τάγματος. Η εκτέλεση αυτή έγινε ως αντίποινα για τη δολοφονία του ταγματασφαλίτη Παναγιώτη Γεωργανά την προηγούμενη μέρα από αντάρτες. Τον Αύγουστο του 1944 η δολοφονία ενός ακόμα στρατιώτη του Τ.Α. Καλαμάτας προκάλεσε την εκτέλεση 8 ακόμα ομήρων, για την οποία όμως δεν έγινε καμία αναφορά στον τοπικό τύπο²⁶⁴. Αντίθετα, στηλιτεύεται η μικρή παρουσία κόσμου στη κηδεία του δολοφονηθέντος στρατιώτη²⁶⁵. Τον ίδιο μήνα έγινε απόπειρα από μέλη του ΕΑΜ να δηλητηριαστεί το συσσίτιο των ανδρών του Τ.Α., συνελήφθησαν όμως και εκτελέστηκαν από τα Τ.Α. στο Δημοτικό Κοιμητήριο. Μάλιστα, με ανακοίνωσή τους σπεύδουν να καθησυχάσουν την κοινή γνώμη «*ήτις μεγάλως αγωνία και αμφέβαλλε δια την εκτέλεσιν ικανοποιείται ούτω και πλήρως αν και ανέμενε την δι' αγχόνης εκτέλεσιν*»²⁶⁶.

Οι τίτλοι τέλους για τα Τ.Α. της Καλαμάτας γράφονται παράλληλα με την αποχώρηση των Γερμανών από την πόλη. Οι Γερμανοί άρχισαν να αποχωρούν από την Καλαμάτα στις 9 Σεπτεμβρίου 1944 συνοδευόμενοι από άντρες των Τ.Α. μέχρι την Τσακώνα. Αν και οι εντολές ήταν να μην επιχειρηθεί καμία ενέργεια εναντίον των Γερμανών, τα τοπικά στελέχη του ΕΛΑΣ είχαν στήσει ενέδρα κατά μήκος του δρόμου διέλευσης των γερμανικών στρατευμάτων. Η τελική όμως ενέργεια ματαιώθηκε, γιατί «*οι ταγματασφαλίτες που κάλυπταν την κίνηση των κατακτητών βρέθηκαν στα υψώματα του Γαρδικίου, δηλαδή στα νότια της ενέδρας*»²⁶⁷. Στο μεταξύ ο ΕΛΑΣ κύκλωσε την Καλαμάτα και απαίτησε από τους εναπομείναντες άντρες των Τ.Α. να παραδοθούν δίνοντάς τους παράλληλα εγγυήσεις για την προστασία τους. Με πρωτοστάτη το Νομάρχη Περωτή τα Τ.Α. απέρριψαν την πρόταση του ΕΛΑΣ και επακολούθησε μάχη, κατά την οποία ο ΕΛΑΣ κατέλαβε εύκολα την πόλη. Η ηγεσία των ταγμάτων μαζί με λίγους άντρες διέφυγαν στο Μελιγαλά, όπου είχε καταφύγει ο κύριος όγκος

²⁶² Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρος*, 20.5.1944

²⁶³ Ν.Ι. Ζερβής, *ο. π.*, τ. 5, σ. 211

²⁶⁴ Ν.Ι. Ζερβής, *ό. π.*, τ. 5 σ. 532

²⁶⁵ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρος* (πρ. έκδοση), 25.8.1944

²⁶⁶ Εφημ. *Τα Νέα-Σημαία-Θάρος* (μεσ. έκδοση), 28.8.1944

²⁶⁷ Γρ. Κριμπάς, *ό. π.*, σ. 276

των αντρών των Τ.Α. με τις οικογένειές τους. Στη μεγάλη μάχη της Πηγάδας ο νομάρχης και οι ηγέτες των Ταγμάτων αιχμαλωτίστηκαν και οδηγήθηκαν στην Καλαμάτα. Εκεί, ο Νομάρχης Περρωτής και η ηγεσία των τοπικών Τ.Α. λιντσαρίστηκαν από το συγκεντρωμένο πλήθος και τα πτώματά τους κρεμάστηκαν στους φανοστάτες της κεντρικής πλατείας.

Το χρονικό διάστημα της παντοδυναμίας των Τ.Α. στην Καλαμάτα, από το Φεβρουάριο του 1944 μέχρι τις 9 Σεπτεμβρίου, έχει αποτυπωθεί με τα πιο μελανά χρώματα στη συλλογική μνήμη των κατοίκων της πόλης, καθώς οι εμπρησμοί, οι στυγερές δολοφονίες, τα βασανιστήρια και οι εκτελέσεις προκαλούσαν ανείπωτο πόνο και αγανάκτηση. Ταυτόχρονα οι ενέργειες αυτές συντηρούσαν και ανατροφοδοτούνταν από ένα κύμα αντεκδικήσεων καθιστώντας την απόδοση ευθυνών μια επίπονη και ίσως τελικά μάταιη διαδικασία.

Επίλογος

«Προχθές την πρωίαν εγένετο δοξολογία εις τον Μητροπολιτικόν ναόν της Υπαπαντής επί τη απελευθερώσει της πόλεως από τους Γερμανούς. Η Καλαμάτα είχε την ευτυχίαν να αναπετάσσει, όπως και το 1821, πρώτη την σημαίαν της ελευθερίας και να λάβει ξεχωριστήν θέσιν εις την ιστορία του παρόντος πολέμου ... Την 9^{ην} πρωινήν προσήλθαν τα ένοπλα τμήματα του τάγματος ασφαλείας και η δύναμις της ενταύθα Χωροφυλακής φέρουσα την ελληνικήν σημαίαν ... Ταυτοχρόνως κατέφθασεν ο κ. Δήμαρχος και ολίγον βραδύτερον ο κ. Νομάρχης»²⁶⁸

Η Καλαμάτα ελευθερώνεται από τον γερμανικό ζυγό στις 5 Σεπτεμβρίου 1944. Τα τρία προηγούμενα χρόνια της ιταλογερμανικής κατοχής άφησαν πίσω τους χιλιάδες νεκρούς και ανυπολόγιστες καταστροφές σε κτήρια και υποδομές, καταντώντας την Καλαμάτα, την πάλε ποτέ *Μασσαλία του Νοτιά*, μια ρημαγμένη πόλη.

Μέσα σε μισό αιώνα η Καλαμάτα γνώρισε τη μεγάλη ακμή, τη λαμπρή οικονομική και κοινωνική ζωή, ταυτόχρονα όμως πέρασε από επικίνδυνους κλυδωνισμούς, που ακύρωσαν το προηγούμενο οικονομικό της θαύμα και διασάλευσαν τον κοινωνικό της ιστό. Η πόλωση του Εθνικού Διχασμού, οι ανακατατάξεις που προκλήθηκαν από την έλευση των προσφύγων, οι κοινωνικές διεκδικήσεις της δεκαετίας του 1930 διαμόρφωσαν την κοινωνία της πόλης όταν καταλήφθηκε από τις δυνάμεις του Άξονα.

Η πορεία της Καλαμάτας έκτοτε ήταν προδιαγεγραμμένη και εν πολλοίς ακολούθησε τη μοίρα της υπόλοιπης κατεχόμενης Ελλάδας. Προσπάθησαν λυσαλαία οι κάτοικοί της να ζήσουν, να διατηρήσουν μέσα στο σκοτάδι της κατοχής μια χαραμάδα κανονικότητας. Η καθημερινή τους ζωή ήταν ένας συνεχής αγώνας για επιβίωση. Ταυτόχρονα, ήταν και ένας συνεχής αγώνας αντίστασης εναντίον του κατακτητή.

Δυστυχώς όμως αυτός ο αγώνας αλώθηκε από την «εθνική μας κατάρα», το διχασμό. Ίσως σε καμία άλλη πόλη της Ελλάδας τα εμφύλια πάθη δεν αποδείχθηκαν τόσο έντονα. Η φήμη της Μεσσηνίας ως συντηρητικού, αντιβενιζελικού και «δεξιού» νομού και το αδιαμφισβήτητο αντιστασιακό κίνημα με την κυριαρχία της Αριστεράς

---

²⁶⁸ Εφημ. *Θάρρος*, 9.9.1944

συνιστούν μια αλληλοαναιρούμενη πραγματικότητα, η οποία παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον.

Δυστυχώς όμως το μέλλον της πόλης, όπως και άλλωστε ολόκληρης της Ελλάδας, δεν διαγραφόταν ευοίωνα. Την ευτυχία της απελευθέρωσης σκίαζε η επερχόμενη τραγωδία του εμφυλίου πολέμου, ο οποίος στη Μεσσηνία ήταν ιδιαίτερα σφοδρός. Την ώρα που όλη η Ευρώπη πάλευε να γιατρέψει τις πληγές που της άφησε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και να πορευτεί το δρόμο της ευημερίας και της ανάπτυξης, στην Ελλάδα ο επερχόμενος εμφύλιος σπαραγμός καθήλωνε τη χώρα για δεκαετίες καθιστώντας την πολυπόθητη εθνική ομοψυχία ακόμα και σήμερα ζητούμενο και όχι κεκτημένο.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

I. Αρχεία

- ΓΑΚ Αρχεία Νομού Μεσσηνίας

II. Εφημερίδες

- *Ελεύθερη Μεσσηνία* (Εφημερίδα του ΕΑΜ Μεσσηνίας)
- *Θάρρος* (Εφημερίδα Καλαμάτας)
- *Νίκη* (Εφημερίδα της Ν.Ε. ΚΚΕ Μεσσηνίας)
- *Σημαία* (Εφημερίδα Καλαμάτας)
- *Τα Νέα* (Εφημερίδα Καλαμάτας)
- *Τα Νέα – Σημαία – Θάρρος* (Συλλογική Έκδοση Εφημερίδων Καλαμάτας)

III. Απομνημονεύματα – Μαρτυρίες

- Βουρνά Β., *Οράματα και Μνήμες, Τα πρώτα τριάντα χρόνια μου*, Αθήνα 2001
- Ζέρβας Δ. – Δάλλας Κ., *Η «Νέα Φιλική Εταιρεία» και η Εθνική Αντίσταση στην Καλαμάτα, από το ημερολόγιο του Γεωργίου Δάλλα*, Αθήνα 2005
- Καραμπάτσος Ηλ., *Χίλια χωριά στη δίνη του χρόνου*, Καλαμάτα 2013
- Μπακόπουλος Γ., *Ηρωικά και Ανθρώπινα (Μαρτυρία)*, Καλαμάτα
- Σωφρονάς Δ. Χ., *Ένας Μακρονησιώτης θυμάται την δεκαετία (1940-1950), Μια αληθινή ιστορία*, Καλαμάτα 2007
- Τσαγκάρης Φ., *Αναμνήσεις της μεσσηνιακής κατοχής από την σκοπιάν της Δημαρχίας Καλαμών*, Αθήνα 1971

B. Βιβλιογραφία

- Αποστολόπουλος Τ., *Μεσσηνιακή Εκατόμβη 1940-1944*, Τρίπολη 2000
- Βόγλης Π., *Η ελληνική κοινωνία στην κατοχή*, , Αθήνα 2017
- Γασπαρινάτος Γ. Σπ., *Οι ελληνικές κατοχικές κυβερνήσεις. Δίκες κατοχικών δοσιλόγων και εγκληματιών πολέμου*, , Αθήνα 2015
- «*Εχθρός*» εντός των τειχών. *Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, επιμ. Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Χάγκεν Φλάισερ, Αθήνα 2006
- Ζερβής Ι. Ν., *ΚΑΛΑΜΑΤΑ, Κατοχή – Αντίσταση – Απελευθέρωση*, Καλαμάτα 2005
- Ζερβής Ι. Ν., *Η Γερμανική Κατοχή στη Μεσσηνία, όπως καταγράφεται από τις απόρρητες Ημερήσιες Αναφορές του Γερμανικού Στρατού Κατοχής*, Καλαμάτα 1998
- *Η Ελλάδα 1936-1944: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, Αθήνα 1989
- *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950, ένα έθνος σε κρίση*, (επιμ. Νάνος Μοχονάς), Αθήνα 2006
- *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αι.*, επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης, Αθήνα, 2007
- *Ιστορία των Ελλήνων*, επιμ. Γεώργιος Μαργαρίτης,
- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 14 (1980)
- Κοκκώνης Μ., *Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τα τεκμήρια της εποχής*, Αθήνα 2019
- Κουμάντος Π., *Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα Καλαμάτας (1900-1960)*, Καλαμάτα 1997
- Κουμάντος Π., *Οι δήμαρχοι της Καλαμάτας (1834-1978)*, , Καλαμάτα 2017
- Κριμπάς Γρ., *Η Εθνική Αντίσταση στη Μεσσηνία και τους γύρω νομούς*, Καλαμάτα
- Κωστόπουλος Τ., *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνοφοροσύνη*, Αθήνα 2005
- Λυτός Δ., *Η πολιτική των κατοχικών κυβερνήσεων στην Ελλάδα (1941-1944)*, διπλωματική εργασία, Παν/μιο Θεσσαλίας, Τμ. Ιστορίας – Αρχαιολογίας – Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος 2016

- Mazower M., *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μτφ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα 1994
- Μανουσάκης Β., *Οικονομία και πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*, Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, τμ. Ιστορίας – Αρχαιολογίας, 2014
- *Μεσσηνία: Συμβολές στην ιστορία και στον πολιτισμό της*, Αθήνα, 2012
- *Μεσσηνία: Τόπος, χρόνος, άνθρωποι*, Αθήνα 2007
- Μηλίτση-Νίκα Αν. - Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χρ., 2003: *Το Αρσάκειο Καλαμάτας 1914-1923*, Καλαμάτα.
- Μηλίτση-Νίκα Αν., 2004: *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1833-1910)*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα.
- Μηλίτση-Νίκα Α. - Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χρ. (επιμ.), 2006: «*Η Ντουάνα*» της Καλαμάτας, 1830-1930, από τις πηγές των Γ.Α.Κ - Αρχείων Ν. Μεσσηνίας, κατάλογος εκθέσεως, Παραλία Καλαμάτας (21-30 Ιουλίου 2006), Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα.
- Μηλίτση-Νίκα Αν. - Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χρ., 2009: *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας από το Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Μεσσηνίας 8, Καλαμάτα (Β' Εκδ.).
- *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950*, Καλαμάτα 2009
- Μούτουλας Π., *Πελοπόννησος 1940-45, Η περιπέτεια της επιβίωσης, του διχασμού και της απελευθέρωσης*, Αθήνα 2004
- Μπρεδήμας Θ., *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική*, Καλαμάτα 2003
- Παπαστεριόπουλος Ηλ., *Ο Μωρηάς στα όπλα*, Αθήνα 2015
- Πετρόπουλος Γ., *Τα Τάγματα Ασφαλείας στην Πελοπόννησο, ιδεολογικές διαστάσεις και μνημονικός λόγος*, Διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, τμ. Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2007
- Πριόβολος Γ., *Εθνικιστική αντίδραση και Τάγματα Ασφαλείας, Εμφύλιος και Αντικατοχικός πόλεμος*, Αθήνα 2018
- Σκούρα Αμ., *Ο εμφύλιος Πόλεμος στη Μεσσηνία μέσα από τον τύπο. Από την απελευθέρωση το Σεπτέμβριο του 1944 ως το τέλος του 1949*, Διδακτορική διατριβή, ΕΑΠ, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, 2019

- Σόλαρης Ι., *Καλαμάτα 1830-1930: Το μεταβαλλόμενο πρόσωπο μιας επαρχιακής πόλεως από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους μέχρι την περίοδο του μεσοπολέμου*, Διδακτορική διατριβή, Παν/μιο Πελο/σου, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, τμ. Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Καλαμάτα 2014
- Τζαβάρα Γ., *Κοινωνική γεωγραφία της πείνας στην Ελλάδα της Κατοχής 91941-44). Η δημογραφική συμπεριφορά του ελληνικού πληθυσμού και τα θύματα της πείνας*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2017
- Φλάισερ Χ., *Στέμματα και Σβάστικα. Στην Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, Αθήνα, 1995
- Χρήστου Θ., *Ο ρόλος των νέων στην μέτωπο, στην κατοχή και την αντίσταση (1940-1944). Τα πολιτικοστρατιωτικά τεκμήρια*, Αθήνα 2016-2017, 2 τ.

Περίληψη

Ο 20^{ός} αι. βρήκε την Καλαμάτα σε μια πολύ ευοίωνη και πολλά υποσχόμενη πορεία. Όμως, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και κυρίως η Μικρασιατική Καταστροφή άλλαξαν τα δεδομένα για τη μεσσηνιακή πρωτεύουσα.

Τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η Καλαμάτα βρισκόταν σε μια βαθιά κρίση, οικονομική και κοινωνική. Μέσα στο έρεβος της κατοχής ο ντόπιος πληθυσμός κλήθηκε πρώτα απ' όλα να επιβιώσει και εν συνεχεία να διατηρήσει όσο το δυνατόν μια καθημερινή κανονικότητα. Η διοίκηση, η οικονομία, οι κοινωνικές σχέσεις, η καθημερινή ζωή, η συμβίωση με τον κατακτητή, ο τοπικός δοσιλογισμός ακόμα και η ψυχαγωγία είναι οι διαστάσεις αυτής της κανονικότητας, που ολοκληρώνουν το παζλ της δεύτερης γερμανικής κατοχής στην Καλαμάτα και αποτυπώνονται στην παρούσα εργασία.